प्रयोगवैजन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

इति द्वादशप्रश्नव्याख्या समाप्ता ।

अथ त्रयोदशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्यलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥
गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥
एकादशद्वादशयोर्व्याख्यातश्चयनक्रतुः ।
वाजपेयराजसूयौ वक्ष्येते तु त्रयोदशे ॥

एवं तावत्सर्वैज्योतिष्टोमः (स० श्रौ० १-१) इति सूत्रकृन्न्यायसूत्रे प्रदर्शितः 'सर्वकामोऽग्निष्टोमः' (स० श्रौ० ७-१) इत्यादिना सूत्रकारेणाग्निष्टोमशब्देन वक्ष्यमाणसर्वैकाहाहीनसत्रमूलप्रकृतिभूताग्निष्टोमसंस्थां व्याख्यायोक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामश्चाग्निष्टोमस्य गुणविकाराः (स० श्रौ० ७-१८) पञ्च संस्थाश्च व्याख्याताः । अथेदानीं षोडशिगुणविकारभूतामवशिष्टामेकां वाजपेयसंस्थां व्याख्यातुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

शरदि वाजपेयेन यजेत ॥ १ ॥

वाजो देवान्नरूपः सोमः पेयो यस्मिन्यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् । यस्मादेतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नमाप्तुमैच्छंस्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् । वाजपेय इति कर्मनामधेयम् । न हि द्रव्ये गुणे वा प्रसिद्धिरस्य । स च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेत, इति सूत्रान्तरेऽपि वचनात् ।

अत्र संभारानाह बौधायनः—'वाजपेयेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयते कृष्णाजिनꣳ सु(सौ)वर्णर(रा)जतौ च रुक्मौ बस्ताजिनꣳ शतमानꣳ हिरण्यꣳ सप्तदश सुवर्णानि कृष्णलानि हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णमौदुम्बरीꣳ रथचक्रꣳ सप्तदशारꣳ सप्तदशफलकां च श्रितिं[1] यूपं च तूपरं चतुरश्रिꣳ सप्तदशारत्निं गोधूमकलापीमुष्णीषं नैवारꣳ सप्तदशशरावꣳ सप्तदशोषपुटान्सप्तदश वायव्यानि सप्तदश पृथुबुध्नानुपयामान्स्रुतं च वालं च सप्तदश निष्कान्सप्तदश वसनानि सप्तदश वासोभारान्सप्तदश रथान्त्सप्तदश दुन्दुभीन्त्सप्तदश हस्तिनः सप्तदश दास्यः सप्तदशानाꣳसि युक्तानि सप्तदश गवाꣳ शतानि वयसो वयसो वा सप्तदश सहस्रं वा । तस्मिन् हि सर्वाणि वयाꣳसि भवन्ति । चतुर्विꣳशतिं पशूनेकपञ्चाशतमश्वान्खादिरीं वितृण्णीं वधैर्व्यूताम् । प्रज्ञाता आग्निष्टोमिकाः संभाराः । स ग्रीष्मस्य जघन्य हःसु पुरस्तादाषाढ्यै पौर्णमास्यै दीक्षते' (बौ० श्रौ० ११-१) इति । वाजपेयौ द्विप्रकारौ, आप्तवाजपेयः कुरुवाजपेयश्च । अस्मिन्क्रतौ नाग्निचयनम् । चिन्वीत वाजपेयेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्वीतेति शालीकिः (बौ० द्वै० सू० २२-१२) इति प्रतिषेधवचनात् । केचिदत्रापीच्छन्तीति च्छन्दोगमताच्चयनं कार्यमिति । ज्योतिष्टोमसंस्थाभूतोऽपि वाजपेय इति वैखानसोक्तेः । आपस्तम्बेन तु क्रत्वन्तरत्वेन वाजपेय उक्तः । क्रत्वन्तरत्वं वाजपेयस्य द्विप्रकारत्वं च । तत्राऽऽप्तवाजपेयः प्रथम उच्यते ॥ १ ॥

तत्र वाजपेयेऽधिकारविधिमुन्नयति—

ब्राह्मणो राजन्यो वा ॥ २ ॥

यतो बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः, यतो देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मणजात्यभिमानी । ब्राह्मणबृहस्पत्योर्ब्रह्मसंबन्धादैकरूप्यम् । ब्रह्माधीते वेद वा ब्राह्मणः इति व्युत्पत्तेः । इन्द्रेणाप्यनुष्ठितः । यतो देवानां मध्य इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानी । इन्द्रराजन्ययोः क्षत्रसंबन्धादैकरूप्यम् । क्षत्रं नाम बलं तत्सद्भावादुभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरेवाधिकारो नतु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—'शरदि वाजपेयेन यजेत । ब्राह्मणो राजन्यो वार्द्धिकामः' (आप० श्रौ० १८-१) इति ॥ २ ॥

तस्य षोडशिना कल्पो व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तस्य वाजपेयस्य षोडशिवत्कल्पो विधिः । षोडशिनो विद्यमानत्वात् । प्रयोजनं सोमविक्रयकाले—शुण्ठ्याऽधीलोधकर्णया सोमं क्रीणाति, इति । अथवा—सप्तदशदीक्षापक्षे शरदि दशम्यामुपक्रमः । त्रयोदशदीक्षापक्षे चतुर्दश्यामुपक्रमः । उभयोः पर्वणोः

1 क. श्रुतिमिति पाठः ।

सुत्या भवति । अथ प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽऽसेन वाजपेयेन यक्ष्य इत्युक्त्वा प्रजापतिमवाप्नवानीत्युक्त्वा फलनिर्देशः । ऋद्ध्यर्थमिति वा । नित्यो वा नित्यवद्के समामनन्ति, इति वचनात् । नित्ये च नित्यवत्फलनिर्देशः । अन्नार्थमिति वा । विद्युदसि सोमप्रवाकवरणादि षोडशिवत् । सोमक्रयणकाले शुण्ठ्या क्रयणम् । एषेति निर्देशः, तस्या आत्मा भूयो वाऽतः, इति सोमविक्रयिणोक्तेः । एकोनशतेन ते क्रीणानीति विशेषः । अस्मे ज्योतिरित्यादि ॥ ३ ॥

सप्तदशः सर्वो भवति ॥ ४ ॥

सर्वस्तोमानि सप्तदशस्तोमानि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथवा फलसंयोगश्रुतेर्वा कल्प्यं फलमाह—

प्रजापतिमाप्नोति ॥ ५ ॥

प्रजापतिमाप्नोतीति । प्रजापतिस्थानमाप्नोति । प्रजापतिर्वा भवति ॥ ५ ॥

सप्तदश दीक्षाः। तिस्र उपसदः । एकविंशतिं(शीं) प्रसुतः ॥ ६ ॥

सोमो भवतीति प्रतिपद्यारम्भः । एकविंशतिरात्रं प्रत्यभिषुतः सोमो भवतीति त्रित्वविधानाच्चोपसदां नाग्निचित्येत्यर्थः । छन्दोगमतात्तस्मिन्पक्ष एकविंशीमित्यनुवादो ब्राह्मणपाठात् । तस्य त्रयोदश दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तदश्यां प्रसुतः । अपि वा सप्तदश दीक्षास्तिस्र उपसद एकविंशत्यां प्रसुतः । अपि वा तिस्र एव दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसुतः (बौ० श्रौ० ११–१) इति बौधायनसूत्रम् । एकविंशीमिति वा कल्पान्तरम् । तथा चतुर्दश दीक्षाः षडुपसद एकविंशीं प्रसुतो नाग्निचयनमेव॥ ६ ॥

सप्तदशारत्निर्यूपो बैल्वश्चतुरश्रः खादिरः पालाशो वा गोधूमपिष्टचषालोऽपि वा तूपरः ॥ ७ ॥

सप्तदशारत्निर्बैल्वो यूपः कार्यः । खादिरो वा पालाशो वा विकल्पः । औध्वश्चषालोऽपि चतुरश्रो नाष्टाश्रिः । प्रतिदिशं चतस्रोऽश्रयः । गोधूमं चषालमिति चोभयथा श्रुत्यर्थोपपत्तेर्विकल्पः । गोधूमपिष्टचषालं तु बहुप्राकृतं लभ्यतेऽश्रियादिकम् । अथवा— प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्तीत्यादि यूपकाले खादिरं यूपं करोति, बैल्वं वा सप्तदशारत्निर्भवति चतुरश्रिः, गोधूमपिष्टेन चषालः । नास्त्यतिरिक्तं तूपर इति श्रुतेः । यूपस्य स्वरवस्त्रयोविंशतिः । एक एव यूपः । केचित्क्रतुपशूनामेकमेव स्वरुं कुर्वन्ति । तदैकविंशतिरेव । यदा प्रतिपशु तदा त्रयोविंशतिः ॥ ७ ॥

यत्प्रागुपसद्भ्यस्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता सुराया: कल्पेन परिस्रुतं सुरां संदधाति ॥ ८ ॥

---

१ ख. सोमक्रयकाले ।

या ते अग्ने रुदिया तनूरिति मार्जनान्ते कृते प्रतिप्रस्थाता सुरां संदधाति, यज्ञार्थं सुरां कल्पयतीत्यर्थः। लौकिकीं वा पयोग्रहा वा सौत्रामणीवत् । कलौ मद्यपाननिषेधात् । सौत्रामणीवदैष्टिकी वा सौमिकी वा । ऐष्टिकी सौत्रामण्यां प्रपञ्चिता तद्वदिह सौमिकी क्रि(क्र)यादिधर्मयुक्ता। ऐष्टिकी सोमे(सीसे)न क्लीबादि त्यादि तदानीमेव कृत्वा सुरेष्ट्या-दिसंधानान्तम् । अत्र प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति क्षौमादि सौत्रामणीवत् । लौकिकीं वा। सौमिकीपक्षे क्रयादिधर्मा नार्थलुप्ता भवन्ति । सुराप्रकृतिद्र्व्येष्वा (तिवाद्धि शष्पा)दौ सोमग्रहैकवाक्यत्वात्सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेति श्रुतेः । वेदिमानकाले द्विपदप्रक्रमेण वेदिमानम् । सदो विमानकाल ऐन्द्रमसीति पञ्च च्छदींषि, विश्वजनस्य च्छायेति पञ्च, इन्द्रस्य सदोऽसीति सप्त, वैष्णवं खनामीत्येकवदुपरवमन्त्राः । खनने कृते तेनै(तैरे)व पांसुभिः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं सुराग्रहार्थं द्वितीयं चतुरश्रं खरं करोति । चात्वालाद्धिष्णियानुपवपतीत्यादि ॥ ८ ॥

रशनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपं परिवेष्टयति ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोः काल आगते, अणिमतः स्थविमतः प्रवीयेति कृत्वा सप्त-दशवासोभिर्यूपं परिवेष्टयति । प्रसारयतीत्यर्थः । अग्निष्ठस्य द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्य-यणमिति केचित् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवा॒ं हवी॒ंष्यनुनिर्वपति–अग्नये गृहपतय इति यथा-समाम्नातम् । पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हवि-षां॒ समानं॒ स्विष्टकृदिडम् ॥ १० ॥

एतत्तन्त्रं भवत्येव ॥ १० ॥

अथ कर्मादौ सावित्रहोममाह—

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति सवनादौ सवनादौ जुहोति ॥ ११ ॥

वीप्सया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्वमभिधीयते । येषां कर्मणामादौ सावित्रहोमः कर्तव्य-स्तानि कर्माणि ब्राह्मणेन संगृहीतानि–'सवने सवने जुहोति' (तै० ब्रा० १-३-९) इति । तत्तत्कर्मादौ बौधायनेनैवोदाहृतम्–'दीक्षणीयां निर्वप्स्यन्सावित्रं जुहोति । दीक्षा-हुतीर्होष्यन्सावित्रं जुहोति । प्रायणीयां निर्वप्स्यन्सावित्रं जुहोति ' (बौ० श्रौ० ११-२) इति । स्वदाति नः स्वाहेत्यन्तः । सविता देवता ॥ ११ ॥

हिरण्यमालिन ऋत्विजः सुत्येऽहनि प्रचरन्ति ॥ १२ ॥

महारात्रे बुद्ध्वाऽऽचम्य [illegible] हिरण्यमालिनो भवन्ति । यजमानोऽपि

हिरण्यमालीति केचित् । केचित्सदस्यस्य नेच्छन्ति । सदस्यो नित्यः । सदस्यः सप्तदशः पृथग्वृणीतेति च्छन्दोगवचनात् ॥ १२ ॥

पात्रसꣳसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । ऐन्द्रस्यातिग्राह्यपात्रस्य स्थाने पञ्चैन्द्राण्यतिग्राह्यपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १३ ॥ (तेषां पूर्वेण) तेषामैन्द्रेणातिग्राह्यपात्रेण कल्पो व्याख्यातः ॥ १४ ॥ षोडशिपात्रं प्रयुज्य सप्तदश प्राजापत्यानि सोमग्रहपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥ तेषाꣳ षोडशिपात्रेण कल्पो व्याख्यातः । पश्चादक्षं प्रतिप्रस्थातोपयामानि सप्तदश सुराग्रहपात्राणि क्रतुकरणो यथाऽतिरात्रे सोमग्रहकाल उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चभिरैन्द्रस्यातिग्राह्यस्य स्थाने पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥ तेषामैन्द्रेणातिग्राह्येण कल्पो व्याख्यातः । षोडशिनं गृहीत्वा सप्तदश प्राजापत्यान्सोमग्रहान्गृह्णाति ॥ १७ ॥ तेषाꣳ षोडशिना कल्पो व्याख्यातः । कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुगया विष्ठा जनयन्कर्वराणीति ॥ (ख० १)॥ उपयामैः प्रतिप्रस्थाता सप्तदश सुराग्रहान् । विपरीते ग्रहण्यावेके समामनन्ति ॥ १८ ॥ व्यतिषङ्गं गृह्णीतः पूर्वोऽध्वर्युरपरः प्रतिप्रस्थाता । पुरोक्षꣳ सोमग्रहान्सादयाति । पश्चादक्षꣳ सुराग्रहान् ॥ १९ ॥

पात्रसंसादनकाले प्राप्ते, ऐन्द्रातिग्राह्यपात्रं पात्रप्रयोगात् । ऐन्द्रं प्रयुता(ज्य) तस्योत्तरतः पञ्च पात्राणि प्रयुनक्ति । तेषां कल्पो व्याख्यातो वृक्षस्थानादिः सौर्यातिग्राह्यपात्रप्रयोगादिः । षोडशिपात्रं प्रयुज्य प्रजापतिदेवत्यानीति संकल्प्य, हो(सो)मग्रहार्थानि प्रयुनक्ति[1] । तेषां मतकल्पे वृक्षनियमश्चतुरश्रता च । अपरास्मिन्खरे सुराग्रहार्थे प्रयुनक्ति सप्तदशोपयामान्यूर्ध्वपात्राकृतीनि शुल्बकोशाकृतीनि तेजन्तरकृतीनि वा प्रयुनक्ति । ग्रहं गृह्णाति परिप्लवया प्रयोगादि ऐन्द्रातिग्राह्यातिग्रहणात्कृत्वा—उपयामादीनि गृह्णाम्यन्तराणि त्रीणि यजूंषि ग्रहणार्थानि । ये ग्रहा अपाꣳ रसमुद्वयसमिति द्वे उपरिष्टादुपयामया, उप-

---

१ क. तेषां मते°। ख. तेषामत्र क°।

सप्त- ...मगृहीतोऽसीत्येवमन्ते एवमपञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चातिग्राह्यान् गृह्णाति । एष ते योनिरिन्द्राय त्वेति गृहीत्वोपसादयति । तेषां कल्पो ग्रहावकाशादि(श्चै)ऐन्द्रवत् । षोडशिनं गृह्णाति अया विष्ठा इति गृह्णामीत्यन्तया । (एवं) सप्तदशापि गृह्णाति । एष ते योनिः प्रजापतये त्वेति सादयति । सोमग्रहा इति ते नाम तेषां कल्पे सानुमन्त्रणादि षोडशिवत् । कुवि- दङ्गेति गृह्णाति । अपरस्मिन्सुराग्रहार्थे खरे उपयामैः पूर्वच(वैश्च) तैः पात्रैः सुराग्रहा- न्गृह्णाति । कुविदङ्गेत्यनुपयामया । ओषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च । सोमविकारत्वे सोप- यामया विपरीतेनाऽऽमनन्ति । कुविदङ्गेति सोमग्रहणात् । अया विष्ठा इति सुराग्रहाणा- मुपयामसादने सोमग्रहेष्वेव । नौषधिविकारत्वेऽपूर्वत्वे च सुराग्रहाणां सोमविकारत्वं तूपयामसादनं च तन्मन्त्रवद्भवति व्यतिषङ्गः । गृह्णात्यध्वर्युः सोमग्रहान्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहान् सप्तदशापि पूर्वोऽध्वर्युः पश्चात्प्रतिप्रस्थाता । एवं नियमः परोक्षं सोमग्रहा नित्यानुवादः । यथायतनं ब्राह्मणपठितत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पशुकाले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकरोति । मारुतीं पृश्निं वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च । मेषीमपन्नदतीम् । मेषमित्येकेषाम् । सारस्वतीं च मेषम् ॥ २० ॥

पशुकाले प्राप्ते त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य, आग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं वृष्णिमुपाकृत्य समुच्चय- दर्शनान्नाऽऽग्नेयं पशुमिति सूत्रान्तरे । मारुती वशा वन्ध्या गौः । सरस्वतीदेवता च मेषी ' वाग्वै सरस्वती ' (तै० ब्रा० १–३–४) इति वाक्यशेषात् । अपन्नदतीमप- तितदन्ताम् । प्राग्वा मारुत्याः सारस्वती मेषी ' सारस्वत्याऽतिरात्रम् ' (तै० ब्रा० १–३–४) इति । सारस्वतं चैकरूपं सरस्वान्देवता शाखान्तरे वाक्यशेषात् । ताने- तान्पशुविधीन्बौधायन उदाहरति—आश्विनं गृहीत्वा षड्रशना आदाय यूपमभ्यैति स्वर्वन्तं यूपमुत्सृज्याथैनान्पशूनुपाकरोति—आग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतीं वशामिति । आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेषीमारुत्योर्विधिमुदाहरति—'पशु- काले त्रीन्क्रतुपशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति । सारस्वतीं च मेषीम्' (आप० श्रौ० १८–२–१२) इति ॥ २० ॥

सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनुपाकरोति ॥ २१ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणनियोजनादयः संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्तनीयास्तेषां चाऽऽवृत्तिर्नै(र्नै)कस्य पशोः कात्स्न्र्येन कृत्वाऽपरस्यापि तथैव क्रियत इत्येवम् । किं तर्हि सर्वेषां यतः कुतश्चित्पशोरारभ्य कृत्वा ततो नियोजनमिति वक्ष्यामः । तत्रोपाकरणं यतः कुतश्चित्पशोरारभ्य यत्र क्वचित्समाप्यते । नियोजनादौ

तु संदेहः किं तत्राप्यनियम उत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं स एवोत्तरत्रापीति नियामकाभावात्प्रथमवद्द्वितीयादावप्यनियमः ।

प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् ।
अन्यथा व्यवधानं स्यादननुज्ञाताधिकैरपि ॥

एकैकस्य हि पशोः पदार्था मिथः प्रत्यासन्नाः कर्तव्याः । वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनावगतपश्वन्तरसाहित्यबलादन्यदीयैः षोडशिभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुजानाति नाधिकैः । प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्भिरेव व्यवधानं भवत्यन्यथाऽधिकैरपि स्यात् । तस्मात् प्रवृत्त्या नियमः ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति' इत्येकस्मिन्काले विहिताः सह प्रयोक्तव्याः । तेषामारादुपकारकाणां तन्त्रं द्रव्यसंस्कारास्तूपाकरणनियोजनादयः प्रतिपशु भेदेन कर्तव्याः । ते किमेकैकस्य कात्स्न्र्येन कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्याः किंवोपाकरणं सर्वेषां कृत्वा ततो नियोजनमिति ।

तत्र—

एकैको हि पशुः स्वाङ्गान्यव्यपेतान्यपेक्षते ।
चोदकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो भवेत् ॥

प्रयोगवचनावगतसाहित्यबलेन ह्येकैकस्य पशोर्धर्माः संश्लिष्टाः कर्तव्याः प्रकृतौ चोपाकरणादीनामानन्तर्यं कृतमिहापि प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते । अत एकस्योपाकरणादिकं सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यम् । वाचनिकं तु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् ।

उच्यते—

वचनेनैककालत्वं पशूनामिह चोदितम् ।
न तत्प्रयोगवचनाच्चोदकाद्वाऽपि बाध्यते ॥

काल्पनिकं प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं चोदकं चानुमानम् । प्रत्यक्षवचनेन तु वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति, इत्येककालप्रयोगः पशूनामवगम्यते । यस्मिन्नेव क्षण एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपाकरणं कर्तव्यं सदशक्यतया केवलं न क्रियते । द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्धेतुर्येन पश्वन्तरं नोपाक्रियेतातः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः कर्तव्यः । एवं दर्शपूर्णमासादिष्वनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्यायो न तु काण्डानुसमय इति स्थितम् । यत्र तु प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये तत्र काण्डानुसमय एवेति । यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्टौ शते सहस्रे वा पुरोडाशेषु श्रप्यमाणेषु यदि सर्वेषामधिश्रपणं कृत्वाऽऽद्यस्योद्वासनं क्रियेत ततः स दह्येत । तस्मात्तत्र प्रधानविरोधेन न पदार्थानुसमयः । (९-२-२१) ॥२१॥

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

श्यामा तूपरा एकरूपा इव भवन्ति ॥ २२ ॥

पशूनामेकरूपत्वं नानाविधशृङ्गपुच्छादिभिर्युक्तत्वम् । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धचै (तै० ब्रा० १–३–४) इति शेषात् । प्रजापतिशब्देनात्रेश्वरस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था श्यामेव भवति । 'तम आसीत्तमसा गूढम्' इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्पत्तेरेकरूपत्वम् । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये सति समृद्धिर्भवति ॥ २२ ॥

पर्यग्निकृतानाꣳ सारस्वत्यन्तान्पूर्वानालभन्ते । सारस्वतप्रभृतीनुत्तरान्धारयन्ति ॥ २३ ॥ सर्वेषां प्रतिपशु बर्हीꣳषि वपाश्रपण्यः कुम्भ्यो हृदयशूलाः प्लक्षशाखाश्च तन्त्रमग्नेर्हरणमध्रिगुरुत्तमप्रयाजस्तथा पूर्वः परिवाप्योऽतन्तः संज्ञप्तहोमो रशनामुदसनमुत्तरः परिवाप्यः । वपाश्रपणीनामनुप्रहरणमभिहोमो मार्जनं वरदानं च ॥ २४ ॥

पर्यग्निकृतानामाग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतसारस्वत्यन्तान्पशून्पूर्वानालभन्ते । त्रिवृता यूपरशनां परिवीयेत्येवमादिपाठ्यमानहोमेषु कृतेषु प्रतिनिवृत्ते चाऽऽग्नीध्रे । सारस्वत्यन्तानां ये बध्यमानमित्येवमादिसारस्वतादीनष्टादश धारयन्ति यूपदेशस्थान एव धारयन्ति । अध्रिगु प्रतिपशोः, तस्येति लिङ्गात् । प्रतिपशुरिति सूत्रान्तरात् । क्रतुपश्वर्थ आरम्भः, अनैकादशिनप्रकृतत्वात् ।

अत्रेयं पद्धतिः—अग्नीदग्नीन्विहर प्रतिप्रस्थाता पशुभिरेहि इति आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय दिवः सूनवः स्थेति स्वरूणां सहाऽऽदाय तन्त्रेण गूहनं सर्वस्वरूणाम् । अन्तरिक्षस्य सानाववगूहामीत्यवगूहनम् । अथ स्नपनं पशूनाम् । आग्नेयमुपाकृत्य बर्हिषि प्रज्ञाते निदधाति । सैव प्लक्षशाखा सर्वत्र । अन्ये बर्हिषी । ऐन्द्राग्नम्, ऐन्द्राग्नपशुमुपाकृत्य, ऐन्द्रं वृष्णिमुपाकृत्य वशा वन्ध्या गौश्छागी वा मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या तदभावे प्रसृता उस्रा छागा मेषी इत्यन्योन्यस्य प्रतिनिधय इति बौधायनः । (गोप्रतिनिधित्वेन च्छागवन्ध्या) गोशब्देनोस्राशब्देन वा निगमाः । आश्वलायनसूत्राच्च । मेषी अपन्नदती, सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमि (मेषं वा सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ।) प्राजापत्याः शृङ्गहीनाः श्यामवर्णास्तान् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इति क्रमेण सप्तदशानां प्रागेवोपाकर-

१ ख एव

णताप्लवपन्ने(णात्पत्रे)षु आग्नेयैन्द्राग्न इत्यादि प्राजापत्यानां प्रथमो द्वितीयस्तृतीय इत्यादि चिह्नानि कृत्वा पादबद्धचो(देषु बद्‌ध्वो)पाकरणम् । एवं कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां चिह्नं च । उपाकृत्य पञ्च जुहोति । प्रजानन्तः सुवर्गं याहि पथिभिः, ओषधीषु प्रतितिष्ठ शरीरैः, येषामीशे, निष्कर्ता—इमे यज्ञियं भागमेतु ये बध्यमानमनुबध्यमाना, य आरण्याः प्रमुञ्चमाना उपाकृताञ्छशमाना यदस्थाज्जीवन्देवानामपि यन्तु पाथः । अग्नेर्जनित्रमसीत्यभिहोमान्तम् । सावित्रेण रशनामादायेत्यादि अग्नये त्वा जुष्टं नियुनज्मि, इन्द्राग्निभ्यां त्वा, इन्द्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मीति त्रयाणामुत्तरतो नियोजनम् । दक्षिणत इतरेषाम् । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं नियुनज्मि सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा जुष्टं) प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनज्मीति सप्तदशानां नियोजनं क्रमेण, सर्वत्र धर्मा मानुषात् । (न) (धर्मानुष्ठानम् ।) अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यादि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा, इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यस्त्वा सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा) प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति सप्तदशानाम् । एवं क्रमेण पेरुरसि स्वात्तमिति च । एवं क्रमेण स्वात्तं चित्सदेवꣳ हव्यꣳ स्वदितैनमिति वशामेष्योः । अयं वेद इत्यादिस्रुच्यमाघार्य प्रत्याक्रम्य सं ते प्राणः, संयजत्रैः सं यज्ञपतिराशिषेति पदार्थचतुष्टयं क्रमेणैकैकस्य कृत्वा सर्वमुत्तरेषां ध्रुवासमञ्जनादि, दश प्रयाजानिष्ट्वा प्रयाजशेषेण स्वरुं स्वधितिनाऽनक्ति । सर्वपशूनां क्रमेणाञ्जनम् । अग्नीषोमीयस्वरुणाऽऽग्नेयमनक्ति । स्वरुमुपगूह्य पुनः स्वधित्यञ्जनम् । ततः (पुनः) कंचित्स्वरुमादाय द्वितीयमनक्ति । पुनरुपगूह्य न स्वधित्यञ्जनम् । अन्यमादाय तृतीयमनक्ति उपगूहनान्तम् । एवं सर्वाननक्ति । पर्यग्निकरणं तन्त्रेण प्रत्यपिसृज्य, प्रजानन्त इति पूर्ववदूहः पशुपतेः पशवः । तेषां यान्वव्रिरे देवाꣳ स्वराडनुमन्यताम् । तन्त्रेण विमोकः, विमुच्यमाने ये बध्यमानाः, ऊहेन रेवतीर्यज्ञपतिमित्यादि तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चमित्यन्तमेकैकस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषां ता(स्वा)भ्यां वपाश्रपणीभ्यामन्वारम्भः । आश्राव्य प्रत्याश्राविते, उपप्रेष्य होतरजैदग्निरित्यध्रिगुः, उल्मुकाहरणं शामित्रार्थम् । ओवध्यगोहं खननानां कु(प्र)तिपादावेवाऽऽवर्तते प्रमुञ्चमाना नयनभेदान्नानाप्राण इत्यूहेन । केचिदावृत्तिः सर्वेषां पशूनां दर्भास्तरणं क्रमेण, पृथिव्याः संपृच इति । आमायून्कृण्वन्तु सं ज्ञपयत इत्युक्त्वा पराङ्ङावर्ततेऽध्वर्युः स्वर्विदः स्थ स्वर्वित्त्वा स्वारिता लोकविदः स्थ लोकवित् गातुविद स्थ गातुवित् नाथविदः स्थ नाथवित् । न वा उ वेतॉं म्रियध्वे न रिष्यथ देवॉं इदेति पशुभिः । तत्र वो देवः सविता दधातु आशानां वाऽऽशापालेभ्यः । विश्वा आशा नोहः । अध्वर्युः, नानाप्राणो यजमानस्य पशुभिः । अपि यन्तु पाथः । यासां मूध इत्यस्य नोहः । इन्द्रस्य भागः, यो नो द्वेष्य(ष्ट्य) नु तꣳ रभध्वं, रवस्त्वेत्येकस्य रवेथामिति द्वयोः । यदस्य पारे वासिद्वं न्यषदत वेपिद्वं पलायिद्वं समज्ञाध्वं निमेहध्वं शकृत्कुरुताभयं कुरुत सर्वाभ्यो मृडत नमो रुद्राय

मीढुषे इति बहुषु । बासिषाथां न्यषादाथां वेपिषाथां पलायिषाथां समज्ञासाथां निमेहथां शक्रत्कुरुतमभयं कुरुतं सर्वाभ्यो मृडतामिति द्वयोः । एकस्य यथाप्रकृति । बहुषु निषण्णेषु क्रमेणोत्थापनम् यथाजाति उच्छ एतिष्ठा उन्मे प्रतिष्ठा उद्वशात्तिष्ठा यत्पशतो मायुनक्रतो रोसि वा पद्भिराघ्नते । अग्निर्मादिषु नोहः । निष्टप्त इति सर्ववपाश्रपणीनां तापः प्लक्षशाखया सह, शमितार उपेतन पाशेभ्यः पशून्मुञ्चत । अदितिः पाश इति क्रमेण विमोकः । ग्रीवासु निहितेषु पाशेषु मुख्यैव शूलया तन्त्रेण व्युद्वास्य ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति नमस्त आताना अनर्वा प्रेहीत्यावृत्तिः । पत्नीबहुत्वे—अ.पो देवीः शुद्धायवः, इति कृत्वा वाक्त आप्यायतामिति कृत्वा शुद्धाश्चारित्रा इत्यन्तमेकस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । शमोषधीभ्य इत्यन्ते पशौ तन्त्रेण निनयनम् । ओषधे त्रायस्वैनमित्याद्युत्क्रन्तामीत्यस्यैकस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैनꣳ हिꣳसी[रि]त्यन्तं स्त्रीपशौ (शोः) । उभयतो लोहितेनाङ्क्तेत्यन्तमेकैकस्य कृत्वा संज्ञप्ते पशौ रक्षसां भागः स्थ इति लोहितं न तन्त्रेण निरसनं, इषे त्वेत्यादि अच्छिन्न अग्नये त्वा जुष्टमुत्क्रन्तामि इन्द्राग्निभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा मरुद्भ्यस्त्वा सरस्वत्यै त्वा (सरस्वते त्वा) प्रजापतये त्वा जुष्टमुत्क्रन्तामीति सर्वत्र वपोद्धरणं शमिता मुष्टिना पिधानं करोति क्रमेण । तन्त्रेण प्रत्युष्टं क्रमेण समन्वारम्भो यजमानस्य ।निर्दग्धमिति तन्त्रेण प्रतिप्रस्थात्रे प्रदानं च । वायो वीहि स्तोकानामित्यावृत्त्या तस्य दर्भाग्रस्य वपाया उपासनं लङ्गनम् । अधःप्रासनं यैव आत्मनः पशुषु प्रविष्टा देवानां विष्ठा मुनयो वितस्थिरे । आत्मन्वान्त्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छयत सुविद यजमानाय मह्यमिति तन्त्रेणाभिधारणम् । दृꣳह गा दृꣳहत गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषत् । केचिद्यस्त आत्मेत्यविकारेण, (इति) । दृꣳह गा तन्त्रेणोद्वास्य, सुपिप्पला ओषधीः कृणुतेति तन्त्रेण प्लक्षशाखायां सादयति । प्रयुता द्वेषाꣳसीति पर्यायेण प्रकृतिवदासन्नाभिमर्शनम् । इमानीन्द्रियाण्यमृतानि वीर्याण्ꣳभिरिन्द्रियं पशवो चिकित्सन् । ताभित देवा अवतोपमां शृतानि मयि श्रयताम् , इति । केचित्— इदमिन्द्रियमिति नोह इति । घृतवति शब्द इत्यादि स्वाहा देवेभ्य इति हुत्वा जुह्वामुपस्तीर्येत्यादि प्रदानान्तं सर्वेषां पशूनां कुर्यात् क्रमेण । अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्येवं प्रेष्य जातवेदः । द्वितीयस्य, इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदस एवं प्रेष्य जातवेदः । तृतीयस्य, इन्द्राय वृष्णेर्वपाया मेदसो एवं प्रेष्य जातवेदः । चतुर्थस्य मरुद्भ्यो वशाया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य जातवेदः । सरस्वत्यै मेष्याया वपाया मेदसो, एवं प्रेष्य जातवेदः । सरस्वत्यै मेषस्य वपाया मेदसः, एवं प्रेष्य जातवेदः । पञ्चमः । अथ षष्ठस्य हिरण्यशकलानि निधाय सर्वत्र प्रजापतय इत्युपाꣳशूक्त्वा छागानां वपानां मेदसामनुब्रू३हीत्युच्चैः । एवं प्रेष्य जातवेदो वपाभिर्गच्छ देवानित्यूहः । केचिन्नोह इति वदन्ति । आख्यानुवादा-

तन्त्रेण होमः । सर्वेषां सांनाय्यवदनुमन्त्रणम् । सरस्वत्या वाचमन्नाद्यं पुषेय-मित्यनुमन्त्रणम् । देवेभ्यः स्वाहेति तन्त्रेण परिवप्यहोमः । क्रमेण वपोद्धरणाभिघा-रणं, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतमिति तन्त्रेण वपाश्रपणीनां प्रहरणम् । संस्रावहोमस्तन्त्रेण (प्रजापतये स्वाहा) प्राजापत्यप्रचारस्य चोपांशूच्चैरथापिवा इति । अत्र नोह इति सूत्रकार-वचनात् । समुत्क्रम्य वपामार्जनं कृत्वा प्रातःसवनाय प्रसर्पन्तीत्यन्तमित्यादि ततस्ता-भ्यामित्यृतुपात्रे प्रतीक्ष्य तेजसो मे ग्रहावकाशकाले ग्रहणमुपस्थानं वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवध्वमिति तन्त्रेण विष्णोर्जठरमसीत्यादि निःसर्पणान्तं सौमिकम् ।

माध्यंदिनस्य कर्म—देव सवितः-स्वदाति नः स्वाहा । सविता देवता । कलशोद्वर्तनं होतृचमसेन वसतीवरीभ्य इत्यादि ग्राव्णामनुमोदनान्ते प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपेत् । उक्तेन प्रतिप्रस्थाता पशुपुरोडाशैः सह सवनीयानां निर्वपति पुरोडाशा नित्याः, पुनर-नुक्रमात् तस्य कर्म ।

सप्तसप्ततिः कपालानि द्वे भर्जनार्थे कपाले स्थाली शूर्पत्रयं (द्वंद्वशरावमपि) प्रयु-नक्ति । कृष्णाजिनादानादि सर्वं पूर्ववत् । (ग्रहैकत्रियुगलादि) अथ वा पात्र्यास्तिस्रः पात्राणि संमृश्य वा न प्रस्थ(स्तर) मृत्तिकास्थौदक्षायवमित्यग्निहोत्रहवणी शरावं चेति युगपदादत्ते । वेषायव इति शूर्पत्रयं शूर्पे पवित्रे निधाय—अग्नये जुष्टं निर्वपामि । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टमिति व्रीहयः (सरस्वते वा) अन्यस्मिञ्शूर्पे पवित्रे निधाय यवाः - इन्द्राय हरिवते जुष्टं० इन्द्राय पूषण्वते जुष्टं० अथ वा पूर्वस्मिन्निरुप्तव्रीहिषु पवित्रे निधाय सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टं० पुनर्यवनिरुप्ते शूर्पे पवित्रे निधाय इन्द्राय जुष्टं पुनर्व्रीहिषु निधाय सरस्वते जुष्टं० अन्यस्मिन्शूर्पे पवित्रे निधाय बृहस्पतये जुष्टमिति नीवाराञ्शरावेण निर्वपति । द्वादश मन्त्रेण, तूष्णीं पञ्च, अथान्वावापोऽष्टादश । इदं देवानामित्यादि नानाबीजवत् अग्ने हव्यꣳ रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्यꣳ रक्षेथामिन्द्र हव्यꣳ रक्षस्व मरुतो हव्यꣳ रक्षध्वं सरस्वति (त) हव्यꣳ रक्षस्वेन्द्र हरिवन्हव्यꣳ रक्षस्वेन्द्र पूषण्वन् हव्यꣳ रक्षस्व सरस्वति भारति हव्यꣳ रक्षस्वेन्द्र हव्यꣳ रक्षस्व सरस्वन्हव्यꣳ रक्षस्व बृहस्पते हव्यꣳ रक्षस्वेत्युपसा-दनम् । एवं प्रोक्षणम्—अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय वो मरुद्भ्यो वो सरस्वत्यै (ते) वो इन्द्राय हरिवते वो इन्द्राय पूषण्वते वा सरस्वत्यै भार-त्यै वो इन्द्राय वो सरस्वते वो बृहस्पतये वो जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणम् । शुन्ध-ध्वमित्यादि, उलूखलप्रतिष्ठापने कृते व्रीहीणां यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभागः । वर्षि-ष्ठमेकभागं षड्विपर्यासं सप्तममेकमणिष्ठभागम् । एवं विभज्य, इदमग्नेरिन्द्राग्न्योरिन्द्रस्य मरुताꣳ सरस्वत्या (सरस्वत)इति वर्षिष्ठभागं, सरस्वत्या भारत्या इत्यणिष्ठभागं अणी-

यांसं परिहाप्य भूयिष्ठोऽवहन्यते । हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा यवानामपि प्रस्कन्दनान्तं कृत्वा हविरावपनादि तण्डुलप्रस्कन्दनान्तं कृत्वा नीवारानोप्य हविष्कृता वाग्विसर्गः । गुदं मा निर्लेषीर्वनिष्ठुं मा निर्लेषीरिति सर्वेषां पशूनां विशसनम् । अग्निं त्रयोविंशतिधा कृत्वा सह शूलादिभिः सर्वकुम्भीनां निष्टपनं क्रमेणोपवेषादानादि भृगूणामित्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषाम् । पवित्राभ्यां धानादि हृद-यश्रपणान्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषां क्रमेण । अवहननादिकर्म—नीवाराणां प्रस्कन्दनान्तं कृत्वा व्रीहियवनीवाराणां च क्रमेण च त्रिष्फलीकरणं सर्वान्पृथक्प्रक्षाल्य तन्त्रेण निनयनं व्रीहितण्डुलानामधिवापः । अग्नये जुष्टमधिवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टमधिवपामी-न्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] सरस्वत्यै जुष्टं अधिवपामि धान्यमसि । अथ यवतण्डुलानां प्रकृतिवद्विभागं कृत्वा इन्द्राय जुष्टमाधिवपामि (इति) अणूनि कुरुता-दित्यन्तं कृत्वा धृष्टयादानादि । आग्नेयमुपधायैन्द्राग्नमुपधायैन्द्रमुपधाय मारुतानुपधाय सर-स्वता(ती)मुपधाय [सरस्वन्तमुपधाय] इति क्रमेण कपालान्युपधाय द्वे भर्जनार्थे कपाले उपधाय, ऐन्द्रमुपधाय, सरस्वन्तमु० बार्हस्पत्यचरुस्थालीमुपदधाति । सर्वेषामेका-दश कपालानि । आग्नेयविकाराणामुपधाने चतुर्थस्य द्विरावृत्तिः । अष्टमस्य त्रिरावृत्तिः । मदन्तीरधिश्रयतीत्यादि । अग्नये जुष्टꣳ संवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टꣳ संवपामीन्द्राय जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० [सरस्वते जुष्टं०] । अन्यस्यां पात्र्यां पवित्रे निधाय—इन्द्राय जुष्टꣳ संवपामीति यवपिष्टꣳ संवपति । पिष्टान्युत्पूय तण्डुलानुत्पुनाति व्रीहींश्च । पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिति चतुष्कृत्वा(त्व आ)वर्तते । व्यावर्तेथामित्युत्तमौ । तयोरेव निर्देशः । इदꣳ सरस्वत्या [इदं सरस्वत] इति । आग्नेयादिसरस्वत्यन्तानधि-श्रित्य भर्जनार्थे धाना आवपति घर्माः स्थ विश्वायुष इति । ततो व्रीहीनावपति अन्यस्मि-न्कपाले लाजार्थान् । अथैन्द्रमधिश्रित्य सारस्वतमधिश्रित्य यजुरुत्पूते पयसि बार्हस्पत्ये नीवारतण्डुलानावपति घर्मोऽसीति । पृ(प्र)थनादिपुरोडाशानामन्तरितं सर्वेषाम् । आप्यलेपं निनीय (निनयनादि) पशुपुरोडाशवत् । घृतागेहीति । उद्वासनकाले अग्नये जुष्टमभिघारयामि, इति । अथ त्रयाणां तूष्णीं सरस्वत्यै जुष्टं, धानार्थांस्तूष्णीं सरस्वत्यै भारत्यै जुष्टं, अथ तूष्णीमैन्द्रं सरस्वते जुष्टं बृहस्पते जुष्टं सारस्वतान्तानुद्वास्य प्रकृति-वत्सवनीयानुद्वास्य सारस्वतनैवारयोरुद्वासनं क्रमेण । अलंकरणं काले ग्रहणादि । दधि-घर्मभक्षणान्तं कृत्वा सवनीयानासादयति पशुपुरोडाशांश्च सारस्वतनैवारयोर्नाऽऽसादनं तौ प्रज्ञातौ विधाय यज्ञोऽसीत्याग्नेयसारस्वतौ लाजींश्च । अयं यज्ञ इति । क्रमेण यो नः कनीयः, अपतमिन्द्राग्नी भुवनान्नुदेताम् । पशुपुरोडाशौ । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनान्नुदताम् । यो नः कनीयः, अपतं मरुतो भुवनान्नुदन्ताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवनान्नुदताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रः पूषण्वान् भुवनान्नुदताम् । यो नः कनीयः, अपतमिन्द्रो भुवना-

न्नुदताम् । ममाग्ने पञ्चहोत्रा (ता) । तैरध्वर्युः प्रचरति । अग्नये पुरोडाशस्यानुब्रूहि, इति संप्रैषः । एवमिन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः । इन्द्राय पुरोडाशस्येत्येवं संप्रैषः । मरुद्भ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहीति, पशुपुरोडाशानां सारस्वतनैवारवर्ज्यानाम् । माध्यंदिनस्य सवनस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीत्यादि । आग्न्ये(ग्ने)यैन्द्राग्न्योः (ग्नयोः) प्रकृतिवदनुमन्त्रणम् । इन्द्रस्याहमन्नादः । मरुतामहमिन्द्रियाव्यन्नादः सरस्वत्या अहं वाचमन्नाद्यम् । सवनीयानां प्रकृतिवत् । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । उन्नीयमानेभ्य इत्यादि ॥ २४ ॥

दाक्षिणौ होमौ हुत्वा । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति ॥ २५ ॥

दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्योद्गृहणान्तम् । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति रथवाहनादनसो रथमुपनयति । रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्काष्ठादवरोहणं विधत्ते—इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै (तै० ब्रा० १–३–९) इति ॥ २५ ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वानप्सु स्नापयन्ति ॥ २६ ॥

अप्स्वन्तरित्यश्वाननुद्धृतास्वप्सु स्नापयन्ति । उपप्लवनं स्नानं प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः । वाजिन इति मन्त्रान्तः । अथाश्वान्पल्पूलयतीति बौधायनवैखानसावाहतुः । पल्पूलयति जले प्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते ॥ २६ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति प्रष्टिवाहिनꣳ रथं युनक्ति ॥ २७ ॥

आदधुरित्यन्तः । प्रष्टिवाहिनꣳ रथं युनक्ति । प्रत्यश्वं मन्त्रावृत्तिः । प्रष्टिवाही त्रिभिरश्वैर्युक्तः । त्रयोऽश्वा भवन्तीति लिङ्गात् ॥ २७ ॥

अपांनपादाशुहेमन्नित्यश्वानाꣳ रराटानि प्रतिसंमार्ष्टि ॥ २८ ॥

सेदित्यन्तः । अथास्य पृष्ठं मर्मृज्यत इति बौधायनोऽप्याह । मर्मृज्यते पुनः पुनः संमार्ष्टि । पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । गतमन्यत् ॥ २८ ॥

तूष्णीमितरान्षोडश रथान्युनक्ति (ख० २) ॥ २९ ॥

तूष्णीमितरान्षोडश रथान्वाजसृतः स्वं स्वं युनक्ति । केचिदध्वर्युरेव इति ॥ २९ ॥

दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति ॥ ३० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते रूपेण वो रूपमित्यादिना । अभिगम्य रथादीनि चतुर्धा विभज्य तुथो व इति ददाति । रथानेतानेव युक्तान् ददाति । दक्षिणाकाल इति दक्षिणाविभागः । गवां शतान्ता(नि) दुन्दुभिशता(नि) वा ददाति ॥ ३० ॥

सप्तदश निष्कान् सप्तदशाश्वान् सप्तदश हस्तिनः

सप्तदश गवाꣳ शतानि सप्तदश गोयुक्तानि सप्तदश यानानि सप्तदश शयनानि सप्तदश महानसानि सप्तदश वासाꣳसि सप्तदश दासान् सप्तदश दासीः सप्तदशाजाः सप्तदशावीर्वयसो वयसꣳ सप्तदशानि ददाति ॥ ३१ ॥

सप्तदशꣳ सप्तदशानि संपादयतीत्येकेषाम् ॥३२॥

अनुदिष्टासु दक्षिणासु यजुर्युक्तꣳ रथमध्वर्यवे ददाति । ३३ ॥ शेष. साधारणः ॥ ३४ ॥

निष्कश्चतुःसौवर्णकः । दुन्दुभयो मुरवाः । अनुदिष्टावज्ञानां निष्क्रयणकृते यजर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति । प्राष्टिवाहिनमित्यर्थः । अध्वर्योः स्वीयभागो नियम्यते नाधिको भागः । भागादधिक इति भाष्यकृत् । शेषः साधारणः । ऋत्विजां सर्वेषां शेषा दक्षिणा लभ्यते । अध्वर्योर्यावान्भागः प्रदीयतेऽधिको न्यूनो वा प्रकृतिवद्विभज्यते यावदध्वर्यव इति समशो विभागः । सम एव विभाग इत्यर्थः । छन्दोगवचनात्ताः सममृत्विग्भ्यो विभजेदिति न प्रकृतिवद्विभागः । अपि वा समविभागपक्षे सप्तदशः सप्तदश एवोचितो भागो लभ्यते । तस्मात्सप्तदशो(त्सदस्यो) नित्यः । सोऽपि महर्त्विक् । पञ्च महर्त्विजो वृणीतेति भगवता भरद्वाजेनोक्तम् । रथप्रतिग्रहमन्त्र आधान उक्तः । अश्वस्य च देवस्य त्वेति वरुणायाश्वमिति । देवस्य त्वेति देवि दक्षिणे उत्तानायाङ्गीरसायानः, इत्यनसः । देवस्य त्वा देवि दक्षिणे हिमवतो हस्तिनं तेनामृतत्वमिति हस्तिनः । अन्नं दत्त्वा प्रतिग्रहः । अग्नये हिरण्यमिति निष्कस्य । मनवे तल्पमिति दास्याः । प्रियवचनं कृत्वा प्रतिग्रहः । त्वष्ट्रेऽजामित्यजायाः । पूष्णेऽविमित्यवेः । ग्नास्त्वा कृतस्तपसस्त्वा तन्वत वरूत्रयस्त्वा वेप(य)न् सोमाय वास इति वाससः।गवां शतस्य रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः। अनोयुक्तस्य यथाजाति । सप्तदश दुन्दुभीनामुत्तानस्त्वेति प्रतिग्रहः ।

वाजपेये ' सप्तदश रथाः सप्तदश दास्यः ' इति दक्षिणां विधाय श्रूयते ' यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ' इति । तत्र संशयः किं यजुर्युक्तो रथोऽध्वर्युभागं निवर्तयेन्नेति । तत्र

प्राकाशवद्यजुर्युक्तः स्यात्तद्भागस्य बाधकः ।
न त्वयं बाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥

प्राकाशौ ह्यपूर्वावध्वर्व्यानतिकरत्वेन विधीयमानौ युक्तं तत्र यत्तद्भागं प्राकृतं बाधत इति । इह तु सप्तदश रथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि इति । तत्र यजुर्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं स त्वध्वर्यवेऽन्यस्मै वा कस्मैचिद्दातव्यः सन्न-

ध्वर्यौ नियम्यते । ततश्च नायमर्थः—यदध्वर्यवे ददाति तद्यजुर्युक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्युक्तं यद्ददाति तदध्वर्यव इति । तस्य च द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमान्न देयान्तरनिवृत्तिः । अध्वर्युभागे तु यथाप्राप्ते यजुर्युक्तो नियम्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अग्रेणाऽऽहवनीयं प्राञ्चो रथानवस्थापयन्ति ॥ ३५ ॥

अग्रेणाऽऽहवनीयं तत्र देशे प्राञ्चः प्राङ्मुखानवस्थापयेयू रथान् ॥ ३९ ॥

यजुर्युक्तं दक्षिणाध्यर्यमग्रेणाऽऽग्नीध्रꣳ राजपुत्रोऽवस्थाय सप्तदश प्रव्याधानिषूनस्यति प्राचीनमुदीचीनं वा ॥ ३६ ॥ यत्र जघन्यो निपतति तल्लक्षणं कुरुते ॥ ३७ ॥

यजुर्युक्तं रथम् । अग्रेणाऽऽग्नीध्रं राजपुत्रोऽवस्थितो भवति । स इषुं धनुषि संधायास्यति निपेक्षणं करोति । स इषुर्यस्मिन्देशे निपतति तत्र गत्वा पुनरस्यति । एवं सप्तदशकृत्वोऽभ्यस्येत् । यत्र जघन्यं निपतति तत्रौदुम्बरकाष्ठेन लक्षणं मिनोति ॥३६॥ ३७ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता नैवारꣳ सप्तदशशरावं चतुर्धा विभज्य बृहस्पतये निर्वपति पयसि श्रपयति ॥ ३८ ॥ सर्पिष्मन्तं चात्वालेऽवदधाति ॥ ३९ ॥

प्राङ्महेन्द्रग्रहणात्पूर्वं नाना(रा)शंसासादनान्तम् । तत्र विशेषः–अग्ने नयेति हुत्वा वनेषु व्यन्तरिक्षं, प्रजापते न त्व० वनेषु व्यन्तरिक्षं वरुणो देवता । शिष्टयोरुक्ते । एवं सादितेषु नाना(रा)शंसेषु नैवारे लौकिकं सर्पिरानीय चात्वाले स्थापयति ।

वाजपेये श्रूयते–बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवति, इति । अस्ति तु प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति, इति चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च । तदुभयमिह चोदकेन प्राप्तम् । न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं शक्यते । अतोऽवश्यं बाधितव्ये सति किमुभयं बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्यं सप्तदशसंख्यया च चतुःसंख्या किंवाऽन्यतरत् । तत्रापि किमनियमः । अथ वा मुष्ट्यनुग्रहः संख्यालोपो विपरीतं वेति । तत्राविशेषादुभयोर्बाधः । तत्रापि समानकार्यत्वाद्द्रव्यं द्रव्येण संख्या संख्ययेत्येकः पक्षः । सप्तदशसंख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं, चतुःसंख्या मुष्टिश्च निर्वापाङ्गमतो न तावत्साक्षादेकविषयत्वं येनोभयमुभयेन बाध्येत । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चरुर्न संपादयितुं शक्यत इत्यर्थाद्बाधः । तत्रैकबाधेनोपपत्तौ नोभयबाधनं युक्तम् । तस्मादन्यतरबाधः । तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः । संख्याया द्रव्याङ्गत्वात् प्रधानस्य मुष्टिद्रव्यस्यानुग्रहः, संख्यायास्तु बाध इति तृतीयः । न संख्याया

मुष्ट्यङ्गत्वं वाक्यलक्षणसमानाधिकरणद्रव्यसंबन्धबाधेन द्वितीया श्रुत्या निवार्पाङ्गत्वावगमादुभयोरापि क्रियाङ्गत्वावगमात्तुल्यत्वम् । तत्र मुख्यत्वात् संख्यानुग्रहो जघन्यत्वाच्च मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तꣳ राजपुत्रो गोपायति ॥ ४० ॥

राजपुत्रो रक्षति । ब्राह्मणो वा ॥ ४० ॥

चात्वाले रथाक्षाकृति काष्ठं निखनाति ॥ ४१ ॥

औदुम्बरेण कृतं निखायेति वैखानसः ॥ ४१ ॥

तस्मिन् रथचक्रमौदुम्बरं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति ॥ ४२ ॥

तस्मिन्रथाक्षाकृतिकाष्ठ औदुम्बरं रथचक्रं सप्तदशारं प्रतिमुञ्चति । उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्प्रबध्नातीति वैखानसोक्तेः ॥ ४२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्युक्तꣳ रथं यजमानोऽभ्येति ॥ ४३ ॥

रथस्य समीपमभ्यागच्छति यजुर्युक्तस्य । तदेतद्यजमानकर्म ॥ ४३ ॥

अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ॥ ४४ ॥

अभितः स्पृशत्यध्वर्युरित्येके । यजमान इत्यपरे । पारयन्त्वित्यन्तः ॥ ४४ ॥

देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमिति ॥(ख० ३)॥ ब्रह्मौदुम्बरꣳ रथचक्रमारोहति ॥ ४५ ॥

रथमातिष्ठतीति बौधायनः । आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

देवस्याहꣳ सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकꣳ रुहेयमिति यजुर्युक्तꣳ रथं यजमानः ॥ ४६ ॥

आरोहतीत्यनुकर्षः ॥ ४६ ॥

इन्द्राय वाचं वदतेति दुन्दुभीन्निह्रादयन्ति ॥ ४७ ॥

दुन्दुभिमुखं ताडयन्ति वाजसृतो नाध्वर्युः । एवमापस्तम्बेऽपि ॥ ४७ ॥

वाजसृत इतरान् रथानारोहन्ति ॥ ४८ ॥

वाजसृत इतरे (रान्) रथानारोहन्ति तूष्णीम् ॥ ४८ ॥

वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यत इति नैवारमश्वौ युग्यावव्घ्रापयन्ति । सर्वान्वा ॥ ४९ ॥

जिघ्रतेति मन्त्रान्तः । नैवारं चरुं धुर्यावश्वाववघ्रापयन्ति । यजुर्युक्तस्यैव रथस्य धुर्यौ । सकृन्मन्त्रः ॥ ४९ ॥

प्रप्रोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्युक्तꣳ रथमध्वर्युरारुह्याश्वाजनीत्यश्वाजनिमा-

दायार्वाऽसि सप्तिरसीत्यश्वान्समक्षिणोति ॥५० ।

प्रप्रोथेषु मुखदेशेषु लेपानवघ्रापणे येऽवशिष्टास्तान्स्पृशन्ति । विष्णोः क्रमोऽसीति यजुर्युक्तं रथमध्वर्युरारोहति । यजुर्युक्तं तूष्णीमधिरोहेत्येके । अश्वाजनि वाजयेति अश्वाजनिं कशामादायाध्वर्युः, अर्वाऽसि सप्तरसि वाज्यसीति कशया तानश्वांस्ताडयति ॥ ५० ॥

पश्चादितरे रथा अनभ्यासादयन्तोऽनुयान्ति ॥ ५१ ॥

इतरे राजवैश्यरथकाराश्च स्वं स्वं तूष्णीं ताडयन्ति । यजुर्युक्तस्य पृष्ठतो गच्छन्ति, इतरे रथाः । केचित्तु—क्षत्रियाद्यभावे ब्राह्मणा एव गृह्यन्ते ॥ ५१ ॥

वाजिनो वाजं धावतेति तिसृभिराधावतोऽनुमन्त्रयते ।
चतसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

तिसृभिश्चतसृभिर्वर्ग्भिर्धावतोऽश्वाननुमन्त्रयते यजमानः । अध्वर्युरित्येके ॥ ५२ ॥

वाजिनाꣳ साम ब्रह्मौदुम्बरे रथचक्रे त्रिस्त्रिः परि-
वर्तमाने गायति ॥ ५३ ॥

आरूढे ब्रह्मणि वाजिनां साम गायत्यध्वर्युः संप्रेष्यति । तस्य गानार्थं (र्थमा) वर्तयति । आवर्तमाने चक्रे सामगानं वैकल्पिकं देवस्याहमिति यजुर्वा वदति जपति । रुहेयमित्यन्तः । सामगानशक्तस्य—आविर्मर्या इति गानमन्त्र इति । वाजिनाꣳ साम गायते (तै० ब्रा० १–३–६) इति ब्राह्मणात् । वाजिनामन्नार्थिनां सबान्धि यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविशेषः शाखान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—औदुम्बरꣳ रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिनाꣳ साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । ‘ तत्राऽऽवर्तमाने ब्रह्मा गायति ’ (आप० श्रौ० १८–१–४ । ११) इति ॥ ५३ ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदित्युज्जितीर्यजमानं
धावत्सु वाचयति ॥ ५४ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेति धावत्स्वश्वेषु, उज्जितीरिति ध्यात्वा यजमानं वाचयत्यध्वर्युः । स्तोममुदजयदित्यन्तः । सप्तदशेति वैखानसः ॥ ५४ ॥

लक्षणं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते ॥ ५५ ॥

औदुम्बरं काष्ठमाजिं प्राप्य प्रदक्षिणमावर्तन्ते । य आजिं धावन्ति । उदञ्च आवर्तन्ते (तै० ब्रा० १–३–६) इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५५ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवमिति चतसृभिराधा-
वतोऽनुमन्त्रयते ॥ ५६ ॥

चतसृभिः प्रत्याधावतोऽश्वाननुमन्त्रयतेऽध्वर्युः । तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य

मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेष्वित्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थीमेष स्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । आपस्तम्बस्त्वेवमाह — मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते इति ॥ ५६ ॥

तिसृभिरित्येकेषाम् ॥ ५७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५७ ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति प्रत्यासृतेषु जुहोति ॥ ५८ ॥

आ मा वाजस्येत्यृचा जुहोति दर्विहोमधर्मेण । द्यावापृथिवी देवता । प्रत्यासृतेषु प्रत्यागतेष्वश्वेषु ॥ ५८ ॥

इयं वः सा सत्या संधाऽभूदिति दुन्दुभिविमोचनीयामेकामाहुतिं जुहोति ॥ ५९ ॥

इयं वः सा सत्येत्यनुवाकशेषेण दुन्दुभिविमोचनीयमिति ध्यात्वा जुहोति । इन्द्रो देवता ॥ ५९ ॥

सर्वान्वोपस्पृशति ॥ ६० ॥

सर्वान्वोपस्पृशति न होमः ॥ ६० ॥

वाजिनो वाजजितो वाजꣳ ससृवाꣳस इति नैवारमश्वयुग्यानवघ्रापयति । यथापुरस्तात्प्रप्रोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि ॥ ६१ ॥

नैवारमश्वयुग्यानवघ्रापयति । मुखे लेपान्निमार्ष्टि यथापुरस्तादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छति ॥ ६२ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृद्भ्यः प्रयच्छतीति वचनादेकस्य वाजसृत एकं कृष्णलं प्रयच्छति । एवं षोडशभ्यो दत्त्वा ॥ ६२ ॥

तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति ॥ ६३ ॥

तानि पुनरादाय ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६३ ॥

मधोष्ठालं च शतमानस्य कृतम् ॥ (ख० ४) ॥ ६४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यजमानो मधुना पूर्णं शतगुञ्जाफलपरिमाणं सुवर्णकृतपात्रं ब्रह्मणे ददाति ॥ ६४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

====

अथ त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

क्षत्रस्योल्बमसीति तार्प्यं यजमानः परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति दर्भमयं पत्नी ॥ १ ॥

तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रम् । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते—तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैनꣳ समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽवरुरुत्सते । यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति । वाजस्यावरुद्ध्यै (तै० ब्रा० १–३–७) इति । तार्प्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एवं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्नावरोधकामिन ओषधिरूपदर्भमयेनान्नमवरुद्धं भवतीति तदर्थः ॥ १ ॥

जाय एहि सुवो रोहावेति पत्नीं यजमान आमन्त्रयते । रोहावहीति पत्नी प्रत्याह ॥ २ ॥

मन्त्रेण यजमानः पत्नीमामन्त्रयते । रोहावहीति पत्नी प्रत्याह । एवं त्रिः ॥ २ ॥

अहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानस्त्वहं नावुभयोः सुवो रोहेति पत्नी ॥ ३ ॥

यजमानोऽन्ततो वदति । एवं पत्नी ॥ ३ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पैः सरजासि निःश्रेण्या यूपमारोहाति । उभौ वा ॥ ४ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति दशभिः कल्पामिति ध्यात्वा सप्तदशफलकयुक्तया निःश्रेण्या यूपं यजमान आरोहति । एवं पत्नी । अध्वर्युरिति केचित् । तं दशभिः कल्पैरारोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति वैखानसः । तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ॥ ४ ॥

सुवर्देवाꣳ अगन्मेत्यारुह्य जपति ॥ ५ ॥

सुवर्देवाꣳ अगन्मेति यूपाग्रं प्राप्य जपति यजमानः । अभूमेति मन्त्रान्तः ॥ भाष्ये तु—बाहू उद्गृह्णाति सुवर्देवानिति । उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेदमुच्यत इति ॥ ५ ॥

वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

त्रयोदशेत्येकेषाम् ॥ ७ ॥

वाजश्च स्वाहा प्रसवश्च स्वाहा, इत्यादिभिर्द्वादशभिस्त्रयोदशभिर्वा वाजप्रसवीयानि ध्यात्वा जुहोति । वाजादयो देवताः । वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन

श्रूयेते तानि कर्माणि वाजप्रसवीयानि । विधत्ते—द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (तै० ब्रा० १-३-७) इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुरस्ताद्यूपारोहणादेके समामनन्ति ॥ ८ ॥

एके शाखिनः परिपठन्ति यूपारोहणात्पुरस्ताद्वाजप्रसवीयं जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

समहमायुषा सं मयाऽऽयुः समहं वर्चसा सं मया वर्चः समहं प्रजया सं मया प्रजा समहꣳ रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति यूपमारुह्य ग्रहान्प्रत्यवेक्षते ॥ ९ ॥

पत्नीमिति भाष्यकृत् ॥ ९ ॥

तमाश्वत्थैरूषपुटैर्दीर्घवꣳशप्रबध्नै(द्धै)रास्यतो महर्त्विजः प्रतिदिशꣳसमर्पयन्ति । शीर्षत इत्येकेषाम् ॥ आसपुटैर्वैश्यमन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः ॥ (ख० ५) ॥ अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति पश्चाद्धोता । वाजजित्यायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता ॥ १० ॥

अश्वत्थपत्रेषु कृष्णमृत्तिका ऊषान्वोभयान्वा वंशाग्रे पुटाकृतिं कृत्वा तमारूढयजमानो(नं) घ्नन्ति । अन्नाय त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैः । वैखानससूत्रे तु ' तमेवमासपुटैर्घ्नन्ति—अन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः । अन्नाद्याय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा । वाजाय त्वेति पश्चाद्धोता । वाजजित्यायै त्वेत्युत्तरत उद्गाता, इति । ऊषखननपांसव आसास्तानश्वत्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्यूपादवरोहन्तं यजमानं हन्युः । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—' तमाश्वत्थैरासपुटैरूषपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रतिदिशमर्पयन्ति । महर्त्विजो वा दीर्घवंशेषु प्रबध्य ' (आप० श्रौ० १८-५-१८) इति । यथासूत्रं मुखतो घ्नन्ति, मुखं प्रत्यभिघ्नन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

होता(हन्ता)रं वितत्य बाहू अभिपर्यावर्तते ॥ ११ ॥

हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते इत्यापस्तम्बः । यजमान इति शेषः ॥ ११ ॥

इयं ते राण्मित्राय यन्त्रासि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै क्षेमाय रय्यै पोषायेति प्रत्यवरोहति ॥ १२ ॥

यूपाग्रं प्र(प्राप्य)त्यवरोहति यजमानः । पत्न्या अप्यारोहणावरोहणे तूष्णीम् ॥ १२ ॥

अग्रेण यूपं बस्ताजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृ-

णाति ॥ १३ ॥ तेजोऽसीति तस्मिन्राजतꣳ
रुक्मं निदधाति ॥ १४ ॥

अथाग्रेण यूपं बस्ताजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिञ्च्छतमानꣳ हिरण्यं निदधात्यध्वर्युः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अमृतमसीति रुक्मे पादं प्रतिष्ठापयते ॥ १५ ॥

अमृतमसीति यजमानो हिरण्ये दक्षिणं पादमवदधाति ॥ १५ ॥

पुष्टिरसि प्रजननमसीति बस्ताजिने ॥ १६ ॥

बस्ताजिने सव्यं पादं प्रतिष्ठापयते यजमानः ॥ १६ ॥

तस्मादासन्दीमारोहति ॥ १७ ॥

तस्माच्चर्मणो भूमिमुपस्पृशन्नासन्दीमौदुम्बरीं च दक्षिणायतां प्रागायतां वाऽऽरोहति ॥ १७ ॥

दिवं प्रोष्ठती (ष्ठिनी) मारोहती (ता) मारुह्य
प्रपश्वै (श्यै) कराण्मनुष्याणामेधीत्यारोहन्तम-
भिमन्त्रयते ॥ १८ ॥

दिवं प्रोष्ठिनीमारोहतामित्यारोहन्तं यजमानमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ १८ ॥

माहेन्द्रप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

अस्मिन्काले माहेन्द्रग्रहं गृह्णाति । ततः स्तोत्रोपाकरणम् । असर्जि सार्जि० ॥१९॥

तस्य स्तोत्रमुपाकृत्याभिषिञ्चति यथाऽग्निचित्या-
याम् ॥ २० ॥

तस्य यजमानस्य ॥ २० ॥

रजसि स्तुवते सप्तभिरन्नपूर्वाभिरन्नहोमं जुहोति
ग्राम्यारण्यानाꣳ समवदाय ॥ २१ ॥

सप्तभिः पूर्वैर्मन्त्रैर्ग्राम्या आरण्याश्चौषधीः संसृज्य समवदाय 'वाजस्येमम्' इति सप्तभिर्मन्त्रैः । सप्त पूर्वानन्नहोमाञ्जुहोति । अग्निर्देवता । वाजस्येममित्यादयः पूर्वमेवोक्ताः । हुत्वा हुत्वा पात्र्याꣳ संपातमवनयतीत्यादि सूत्रान्तरे द्रष्टव्यम् । परंतु नास्त्यस्मत्सूत्रे संपातावशिष्टावनयनमस्मिन्याग इति गम्यते, क्रमविपर्यासात् ॥ २१ ॥

(माध्यंदिनस्य सवनस्य) मध्यम उक्थ्यपर्याये
ब्रह्मसाम्न्युपाकृतेऽत्र सारस्वतप्रभृतीनुत्तरानाल-

---

१ क. हिरण्यं ।

भन्ते ॥ २२ ॥ तेषामनभिघारिताभिर्वपाभिः प्रचरति ॥ २३ ॥ सारस्वतस्य वपया प्रचर्य समवदाय प्राजापत्यानां वपाभिः प्रचरति ॥ २४ ॥ नैवारेण प्रचरति हविराहुतिप्रभृतीडान्ता संतिष्ठते ॥ २५ ॥ महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा भवन्ति ॥ २६ ॥

स्तुतस्य स्तुतमसीत्यादि । अतिग्राह्यहोमकाल इन्द्रौजस्विन्निति षड्भिरभिमन्त्रणं मन्त्रेण भेदेन वा ध्व (ज्व) लति वा इत्येतं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवितरेतत्ते मध्यम उक्थ्यपर्याये ब्रह्मसाम्न्युपाकृते सारस्वतनैवारयोरासादनं प्रियेण० यज्ञोऽसीत्यादि, तयोः प्रचारः । जुह्वामुपस्तीर्येत्यादि सरस्वते पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्यादि (हीति) सरस्वते प्रेष्य सरस्वन्तं यजेति वा । सरस्वतेऽहमन्नादः । बृहस्पतेऽनुब्रू ३ हीति बृहस्पते (तये) प्रेष्य । बृहस्पतिं यजेति वा । बृहस्पतेरहमन्नादः । उभयोः स्विष्टकृतं विरुज्य प्राशित्रमुभयोरिडामार्जनान्ता समाप्यते । महर्त्विजो हविरुच्छिष्टाशा भवेयुः । काले वेत्येवं पक्षमाश्रित्य प्रयोगः । देव सवित० अनुवसीत्यादि सवनाहुत्यन्तं निःसर्पणान्तं च । इति माध्यंदिनं सवनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पशुकाले सारस्वत्यन्तानां सर्वेषां दैवतेन प्रचरति ॥ २७ ॥

अथ तृतीयसवनस्य कर्म । देव सवितः० स्वदाति नः स्वाहा । सविता देता । कलशोद्वर्तनम् । तत आदित्यग्रहग्रहणादि । आग्रयणं गृहीत्वोक्थ्यग्रहणम् । ततः षोडशी (शि) ग्रहणम् । पुष्टच्चै म इत्येते स्तुत आर्भवे पवमाने, अग्निदग्नीन्विहर पशुषु संवदस्व, विष्णो त्वं न इत्युपस्थानान्ते प्रतिप्रस्थाता शृतꣳ हवी (विः) शमितरित्याद्यनूहेन सं ते मनसा० अग्नये त्वा जुष्टमभिघारयामि, अन्यत्पृषदाज्यमानयति । एवं क्रमेण सर्वेषामभिघारणम् । इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं० इन्द्राय त्वा जुष्टं० मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं० (सरस्वते त्वा जुष्टं०) प्रजापतये त्वा जुष्टं० एवं क्रमेण सप्तदशानां सर्वत्राभिघारयामीत्यभिघारणम् । यस्त आत्मेत्यध्वर्युः क्रमेण । स्वाहोष्मण इति मन्त्रेण दृꣳहेत्युद्वासनं क्रमेण स्वेन स्वेन हृदयशूलेन सह पञ्चहोत्रासादनं क्रमेण । वपावदासन्नाभिमर्शनं क्रमेण सर्वेषाम् । चतसृषूपस्तृणीत इत्यादि । आग्नेयस्येन्द्रः प्राण इति कृत्वाऽऽश्रावयेत्यादि अर्धर्चे वसाहोमः । अन्यत्र शेषमानयति । ततो वषट्कृते होमः । ततो मनोता । ऐन्द्राग्नप्रचारः । अर्धर्चे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । इन्द्राय वृष्णेहविषः । एवं प्रेष्य । अर्धर्चे वसाहोमः । शेषमन्यत्र । पुनर्मनोतादि । मरुद्भ्यो गोर्हविषः । ऐन्द्रः प्राणः, देव

न्नायन्तम् । सरस्वत्यै मेष्या हविषः । एवं प्रेष्य, अर्धर्चे वसाहोमः । शेषमन्यत्र। पुनर्मनोतादि । सरस्वत्या (तो) मेषस्य हविषो वसाहोमः । शेषमन्यत्र निधाय मनोतादि । प्राजापत्यानां तन्त्रेण मनोता । जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यशकलं प्राजापत्या- न्सर्वान्सहावदाय त्र्यङ्गानपि सर्वान् पूर्वत्र्यङ्गैः सहावदाय समवत्तधान्यामिडावदाना- न्यपि पूर्वैरिडावदानैः सहावदाय प्राजापत्यमेदोभि सर्वैः प्रच्छाद्येडावदानं हिरण्य- शकलमुपरिष्टात्कृत्वा द्वयोरप्यभिघारणम् । वसाः सर्वाः एकस्मिन्पात्र आनीय तस्मा- दृगृह्यते (ह्वाति) । तत ऐन्द्रः प्राणः । सर्वानवदानेऽपि—देवं त्रायतोऽवसे सखायोऽनु वो प्रजापतय इत्युपांशु । छागानां हविषोऽनुब्रू३हि इत्युच्चैः । एवं प्रेष्य । अर्धर्चे वसा- होमः ; उद्रेकान्सर्वान् पूर्वस्थापितान्समवनीय दिग्यागः । वषट्कृते तन्त्रेण प्रक्षेपः । जुह्वा अधस्ताच्च ब्रूयादिति विधानम् । अवदानपर्याप्तं पूर्वमेव करोति । सर्वेषु वपावद- नुमन्त्रणम् । तन्त्रेषु मेदरूपाङ्गानि (णि) प्रावृणोति न मेदसा । न हिरण्यं क्षिपेत्तत्र न वाऽऽज्येनाभिघारयेत् ।

अर्धर्चे तु वसां हुत्वा दीर्घां च द्वि(दि)गुपस्थिताम् ।
अकृत्ये(त्वै)व वसाशेषं पात्रेऽन्यस्मिन्निषिञ्चति ॥

प्रत्याक्रम्य नारिष्ठादिवनस्पतियागः । उपर्याहवनीये जुह्वामित्यादिस्विष्टकृत्प्रचारः । वैश्वानरे हविरिदं० इडोपाह्वानादि ॥ २७ ॥

षोडशिचमसानुन्नयन्नेकस्मै चमसगणाय राजा- नमतिरेचयति । तैः प्रचर्यातिरिक्तस्तोत्राय होतृचमसमुख्यांश्चमसानुन्नयाति । स्तुतशस्त्रे भवतः । शस्त्रं प्रतिगीर्य प्राजापत्यानां मुख्यं ग्रह- मध्वर्युरादत्ते । ऋत्विज इतरान् ॥ २८ ॥

सवनीयपुरोडाशप्रचरणादि सौमिकं कर्म षोडशिचमसक्षालनान्तम् । अथ होतृचम- समुख्यान्दश चमसानुन्नयति उन्नेता । ततः संप्रैषः । बृहतः स्तोत्रमुपाकरोतीत्याप- स्तम्बः । अभिजिदसीति स्तोमभागः । प्रचरणकाले होतृचमसमध्वर्युरादत्ते । चमसांश्च- मसाध्वर्यव ऋत्विज इतरान्सोमग्रहान् ॥ २८ ॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाता वाजसृत इतरा- नादत्ते । चमसांश्चमसाध्वर्यवः ॥(ख० ६)..२९॥

सुराग्रहाणां मुख्यं प्रतिप्रस्थाताऽऽदत्ते । वाजसृत इतरान्सुराग्रहान् ॥ २९ ॥

संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति प्राङध्वर्युः सोमग्रहैरुद्द्रवति । संपृचः स्थ सं मा भद्रेण

पृङ्क्तामिति वा । विपृचः स्थ विपाप्मना पृङ्क्तेति प्रत्यङ्प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः । विपृचः स्थ वि पाप्मना पृङ्क्तामिति वा ॥ ३० ॥ आहवनीयन्यन्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते । मार्जालीयन्यन्ते सुराग्रहैः प्रचरति । सोमग्रहैर्वषट्कारानुवषट्कारौ । सुराग्रहाननुप्रकम्पयन्ति । व्याख्यातः सोमस्य भक्षः ॥ ३१ ॥

संपृचः स्थेत्यध्वर्युः सोमग्रहैः सह प्राङ्मुखो गच्छति । उत्तरवेदिं प्राप्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखस्तिष्ठति । ऋत्विजोऽपि सोमग्रहैः सह तिष्ठन्ति । तथैव चमसाध्वर्यवः । असंभवे यथावकाशम् । विपृचः स्थेति प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैः सह प्रत्यङ्मुखो गच्छति अपरया द्वारा निष्क्रम्य सदः प्रविश्यापरया द्वारा सदसो निष्क्रम्य मार्जालीयं गत्वा वैश्येन सहोदङ्मुखस्तिष्ठन् वषट्कृते सोमग्रहाणां सह चमसैः प्रक्षेपः । प्रजापतेऽधिपतिस्त्वं देवानामस्यधिपतिं मामायुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु स्वाहा, इति षोडशिमन्त्रेण जुहोत्यृत्विजोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च तूष्णीमनुवषट्कारे च होमः सर्वेषां च सुराग्रहान् वषट्कारानुवषट्कारयोरनुप्रकम्पयन्ति । सोमग्रहाणां चमसानां च प्रजापतिर्देवता । सुराग्रहाणां च तथैव । विभ्राडिति सौर्यप्राजापत्यानामपि मन्द्राऽभिभूतिरिति वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विराट्छन्दस इति भक्षमन्त्रꣳ संनमति ॥ ३२ ॥

विराट्छन्दस इति चमसस्य ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसृतो विमाथीकृत्य सुराग्रहान् भक्षयन्ति ॥ ३३ ॥

अत्राऽऽपस्तम्बसूत्रे विशेषः—'मारुत्या आहवनीयानि सोमग्रहाꣳश्चर्त्विग्भ्य उपहरन्ति । अनवदानीयान् सुराग्रहाꣳश्च वाजसृद्भ्यः । तानि दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां विमाथीकृत्य भक्षयन्ति' (आप० श्रौ० १८–७–८) इति । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां विमाथीकृत्याऽऽच्छिद्याऽऽच्छिद्य भक्षणमिष्टिविकारा यदि सुरा इडोपाह्वानवदुपहूय भक्षणं भवति ॥ ३३ ॥

अनुयाजैः प्रचरति ते व्यूढासु स्रुक्षु सारस्वतप्रभृतीनामुत्तरेषां दैवतेन प्रचरति ॥ ३४ ॥ अपि वा यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरेत् ॥ ३५ ॥ यत्रो हैव हविर्भिस्तद्धविर्भिर्मारुत्या अवदानीयानृत्विग्भ्य उपहरति ॥ ३६ ॥ अनवदानीयान्वाज-

सुब्रह्मण्यरतानि दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां वाजसृतो विमार्थीकृत्य भक्षयन्ति ॥ ३७ ॥

गतम् प्रजापतिश्च सम्राड्वरुणश्च (इति) सोमग्रहणां भक्षणं, सुरा यदि सोमविकारा तदा तु मार्जालीये विहृते इध्माधानपरिस्तरणादि होमश्च । दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां (अविभज्य वा) भक्षयेदिति[1] वैखानसः । मारुतशेषभक्षणं सर्वेषां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ककुदो राजपुत्रो ध्रुवगोपो नैवारगोपो वा प्राश्नाति । उभौ वा । सर्वे वा ककुदम् ॥ ३८ ॥

राजपुत्रेण ककुद्भक्षणं सर्वेषाम.चमनम् । (यद्यपि वक्ष्यमाणविधिः पूर्वमेवोक्तः परंतु नास्ति क्रम इत्येके व्याचक्षते ।) अग्नीदौपयजानित्यादि । गुदकाण्डैः सर्वैः सह समुद्रं गच्छत स्वाहा, सर्वत्र गच्छतेति । स्वरुहोमे सर्वान्सह द्यां वो धूमो गच्छत्वन्तरिक्षमार्चिः पृथिवीं भस्मना पृणध्द५ स्वाहा इति । सर्वजाघनीभ्यश्चतुरवदानम् । शूलोद्वासनकाले शुचः स्थ तं पाप्मानमभिशोचत। सुमित्रा न आपः० । यूपोपस्थानकाले यूपवस्त्राण्यादायाध्वर्यवे प्रयच्छति । रशना अध्वर्यव इति च्छन्दोगवचनात् । अथाध्वर्युरुपद्रष्टे तानि वस्त्राणि ददाति । गोच(गाश्च)तस्त्रः सोमप्रवाकायेति वचनात् । यस्य यस्य या हिरण्यमालोपयुक्ता[2] तां तां तस्मै तस्मै ददाति ॥ ३८ ॥

संतिष्ठते वाजपेयः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणतर्पणान्तं कृत्वा, अग्निं नराद्युदवसानयान्तं, समाप्यते वाजपेयः ।

अथ कुरुवाजपेयस्य कर्म । पूर्वोक्तकाले कुरुवाजपेयेन यक्ष्य इति संकल्प्य । पूर्वोक्तफलानि सर्वाणि । माध्यंदिने सवने सर्वेषु नाराशꣳसेषु दाक्षिणौ होमौ हुत्वा हिरण्यमुद्गृह्य रूपेण व इत्यादि हिरण्यं पूर्णपात्रमित्यादीनि दत्त्वा वयसो वयस इत्यादि दानं सप्तदश सप्तदश वयसां सहस्रं चतुःशतं पञ्चचत्वारिंशद्ददाति । एकस्यैकाहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यश्चमसाध्वर्युदानान्तं कृत्वा प्रसर्पकाणां च दत्त्वा, एतत्ते अग्न इति । अग्ने नय (इति) एवं वयसो वयस इत्यादिदानं, दक्षिणाविभाग समश एव न यावदध्वर्यव इति । सदस्यो नित्य इति भाष्यकृत् । एवमशक्तस्य सप्तदशैव गा ददाति, इति च्छन्दोगवचनात् । सप्तदशैव विभागास्ताः सममृत्विग्भ्यो विभजेदिति च्छन्दोगवचनात् । ऋत्विङ्नमस्कारं कृत्वा विषाणप्रासनं यज्ञपतीरित्यादि माहेन्द्रग्रहणात्पूर्वं सर्वं कृत्वा नैवारसर्पिरानीय चात्वालेऽवदधाति । अथ शुक्रपात्रेण माहेन्द्रम् । असर्जि । अप्रस्तुते

---

१ भक्षयेयुरिति । २ मालामति ।

क्षत्रस्योल्बमसि, इति पूर्ववत् । अत्र नाऽऽजिधावनं रथसंस्कारकत्वात् । रथादीनामभावात्केचित् एकेन रथेनाऽऽजिधावनमिच्छन्ति कुरुवाजपेये । तदा (वैश्यरथकारयोः) राजन्यवैश्ययोश्च नेष्टः । शिष्टं सर्वं पूर्ववदिति । संतिष्ठते कुरुवाजपेयः ॥ ३९ ॥

वाजपेयेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत ॥ ४० ॥

तेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या चाऽऽमिक्षया वा ॥ ४० ॥

न कंचन प्रत्युत्तिष्ठति ॥ ४१ ॥

साक्षाद्गुरुर(राव)प्यागते । यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेत्, इत्यापस्तम्बः ॥ ४१ ॥

श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते ॥ (ख०७) ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अत्राऽऽपस्तम्बीयेऽप्यधिकमेकं सूत्रयामास—'बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन वा यजेत । श्वेतच्छत्री ह भवतीति विज्ञायते' (आप० श्रौ० १८–७–१८) प्रत्यवरोहणं यदि करोति तदा (न) बृहस्पतिसवेन यजेत । यजमानो यावज्जीवं श्वेतच्छत्री भवतीति च्छन्दोगवचनात् ॥ ४२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ब्राह्मणक्षत्रियोभयकर्तृकसंस्थारूपो वाजपेय उक्तः । अथैकतरकर्तृको विकृतिभूतो राजसूयो विधास्यते—

राजा राजसूयेन स्वर्गकामो यजेत ॥ १ ॥

तत्राकृतवाजपेयस्य राजन्यस्यैव राजसूयेऽधिकारो न तु तेनेष्टवतः । राज्यफलादपि साम्राज्यफलस्यातिशयितत्वेनोत्तमफलसाधनयागानन्तरमवरफलहेतुकक्रतुकरणस्यायुक्तत्वात् । अत एव कात्यायनः 'राज्ञो राजसूयोऽनिष्टिनो वाजपेयेन' (का० श्रौ० १९ १–१२) इति । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेशान्तरे दृश्यते । तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्युच्यते । किंच तत्तज्जनपदपुरपरिपालनादि । ननु राज्ययोगाद्राजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुञ्जते जना इति । राज्यं यः करोति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् । यदि

राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् । यदि राज्यस्य कर्ता राजा तदैवमुपपद्यते । अत्रोच्यते—न राज्यकर्ता राजेति शक्यते वक्तुम् । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते । राजशब्दात्तु कर्मणि ष्यञ्प्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्म राज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्ता राजेति । यत्त्ववेष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं तद्राजसूयाद्बहिरन्नाद्यकामस्यावेष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यत्त्वेकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इत्यत्र ब्रूमः । एकदेशेऽपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोऽनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यत इति । तथा च समानचोदनायां दृश्यते—'तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत क्षात्रिययज्ञ उ (ह) वा एष यदश्वमेधः' इति । तथा–तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्विक्त्वेनेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ।

राजसूयप्रकरणे (जै० सू० ४–४–१) इष्टिपशुसोमयागा अयागाश्च होमविदेवनादयः सर्वे फलाकाङ्क्षा अपि श्रुता न स्वाराज्येन फलेन संबध्यन्ते भावार्थाधिकरणन्यायेन (जै० सू० २–१–२) यजेरेव फलभावनाकरणत्वादयागानां तदङ्गत्वोपपत्तेः । राजसूयपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन तन्मात्रनामत्वाच्च । न च राजा सोमः सूयतेऽभिषूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दस्य सोमयागमात्रवाचित्वात्तेषामेव फलसंबन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वेष्वप्युपपन्नत्वेन यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् । अत एव राजा क्षत्रियः सुनोति स्नाति यत्रेति व्युत्पत्त्याऽभिषेचनीयस्यैव तन्माहेन्द्रस्तोत्रकालाभिषेकवत्त्वसंबन्धेन राजसूयपदप्रसिद्धेस्तस्यैव फलसंबन्ध इत्यप्यपास्तम् । उक्तव्युत्पत्त्या सर्वपरत्वसंभवे यजिसंकोचे प्रमाणाभावात् । अतः सर्वे यागा एवं फलप्रयुक्ता इति विदेवनादीनां तद्विकृतावतिदेशः ॥ १ ॥

तैष्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात्पञ्चरात्रे मासि दीक्षेत ॥ २ ॥

पौषपौर्णमास्या उपरिष्टात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा माघप्रतिपदीत्यर्थः । तथा चाऽऽह कात्यायनः—'माघी(घ) पक्षयजनीये दीक्षा' (का० श्रौ० १९–१–३) इति । सूत्रान्तरे तु वसन्तादौ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रथमायां वा राजा क्षत्रियोऽभिषिक्तो वा इष्टप्रथमयज्ञ आमावास्येन हविषेष्ट्वा पत्नीभिः सह प्राणानायम्य संकल्पं करोति, इति । अत्र संकल्पः—राजसूयेन यक्ष्ये शतसहस्रदक्षिणेन वा स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति संकल्पः ॥ २ ॥

यथाऽस्यां परस्मिन्संवत्सरे तैष्यां पौर्णमास्या-

मभिषेचनीयायोक्थ्याय दीक्षा प्रवत्स्यतीति ॥ ३ ॥

स च सोमयागो दीक्षासंबन्धात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेन प्रथमं यजेत ॥ ४ ॥

ततः पवित्रेण यक्ष्ये । विद्युदसि० । ततः सोमप्रवाकवरणमधुपर्कौ । सोमप्रवाकः—बुक्कवर्मणो राजसूयो भविष्यति । तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । कच्चिन्नाहीन इति पृष्टे नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । ननु चाहर्गणत्वसामान्यादहीनत्वप्राप्त इदमुच्यते, तत्र द्राह्यायणेन त्रिरात्रप्रभृतिपञ्चाहर्गणादन्यत्र राजसूयचातुर्मास्याभ्यामित्युक्तम् । तस्मान्नाहीनो राजसूय इति प्रतिवचनम् । होतृवरणकाले भार्गवो होता भवति । तं वृणीते । न काण्वकाश्यपादीन् । दशपेये भार्गवो होता भवति (तै० सं० १–८–२०) इति (ब्राह्मणात्) श्रुतेः । पवित्र ऋत्विजस्त एव कृत्स्नस्य राजसूयस्य । अथ वा—कर्मणि कर्मणि पृथग्वरणम् । दशपेयेऽपि भार्गवमिति बौधायनवचनात् । दशपेय एव भार्गवमिति गम्यते । देवयजनयाञ्चा(च्ञा)पक्षे राजा देवयजनमित्यनेनैव विधिना, समारोपणकाले गार्हपत्यादीन्सर्वानग्नीन्स(दिसर्वाग्नीनां स)मारोपणं सभ्यावसथ्ययोश्च । तौ नियतौ । पङ्क्तिर्वा एषेति श्रुतेः । संभारयजूꣳषि हुत्वा सोममाहृत्य परिवेषणं च । ततो न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य परिवेषणम् । न्यग्रोधफलानि । सप्तहोतु (होमं हुत्वा) स्वे दक्ष इत्युपस्थानम् ।

अथ दीक्षणीयाया अन्वाधानम्—अजस्रं त्वा० अन्नमावसथीयं० व्रतकाले वायो व्रतपते० अवहननकाले हविष्कृदागहीत्याह्वानम् । पुरोहितप्रवरेण प्रवृ(वर)णम् । अवदानकाले पूर्वप्रथमान्यवद्येद्वृतश्रीत्वात् । एवं पत्नीसंयाजान्ते दीक्षणीयेष्टिः संतिष्ठते । आवेदनकालेऽदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो राजेन्द्रश्चोलवर्मणः पुत्र इति । यवागूव्रतं, प्रायणीया सोमक्रयणकाले दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपति । तत्समीपे न्यग्रोधफलानि निदधाति । सोमाभिधायकमन्त्राणां फलेषूहेन प्रयोजनमिच्छन्ति मीमांसकाः । नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यादिति न्यायेन । सूत्रकारस्य तु मन्त्राणां निवृत्तिः । तूष्णीकं समृन्मयं चेति वचनात् ।

अत्र सोमक्रयणे विशेषः—अꣳशुना ते अꣳशुरिति सोममभिमन्त्र्य तूष्णीं फलानि अभि त्यं देवमिति मीत्वा सोमम् । तूष्णीं फलानि । प्रजाभ्यस्त्वेत्यादि सोमं ते क्रीणानीति जपित्वा गवा ते तस्या आत्मा० द्वाभ्यां राजसूयस्येति वचनात् । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रयः । शतद्वयस्य सप्तसोमानां सप्तधा विभागः । एकैकस्याष्टाविंशतिः, एकैकस्य

द्वाविंशतिर्वा । तस्यान्त्यवृद्धिन्यायेनान्त्ये (न्ते) निवेशः । क्षत्राणां धृतौ, अन्यत्राष्टाविंशत्या, एको(कया)गवा ते क्रीणानीत्युक्तम् । तस्याः पांसुग्रहणं, सा द्विरूपा द्विरूपया राजन्यस्येति वचनात् । अत्र सप्तविंशत्या गोभिस्ते क्रीणानीति अस्मे ज्योतिरित्यादि ।

आतिथ्यया प्रचर्य यवाग्वा व्रतं प्रवर्ग्यसंभरणकाल इदमहमामुष्यायणं द्वितीयविभक्त्या बुक्कवर्माणं कर्णाटकविशां पर्यूहामीति सिकताव्यूहनम् । महावीरप्रतिष्ठापनकाले धर्माऽसि सुधर्मा मेऽन्यस्मे क्षत्राणि धारयेत्याप्यायनं फलानामपि । उपसद्व्रतं स्तनकल्प एव । शेषमग्निष्टोमवत् ॥

महारात्रे बुध्वा—ध्रुवं प्रयुज्य षोडशिपात्रं प्रयुनक्ति, अत्यग्निष्टोमवत् । केचिन्नेच्छन्ति । प्रकृतावग्निष्टोमे षोडशीति द्रोणकलशद्वयं पूतभृद्द्वयमाधवनीयद्वयं च ग्रावचर्मणोरभेद इत्येके । ग्रावचर्मणोरभेद इति बह्वृचवचनात् । वसतीवरीणामपां प्रपा(सा)दनकाले पूर्वया द्वारा गतश्रीत्वात् । अभिषवकाल इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इति कृत्वा प्रत्यवरोह्य फलान्येव कुर्वन्ति । महाभिषवं कृत्वा संभृत्य चर्मग्रावाणावपोह्यापरं चर्म ग्राव्णः प्रोक्ष्याऽऽसाद्यापां क्षयान्तं कृत्वा काले वा सह कृत्वा फलान्यपरे न्युप्य प्रागपागित्यादि । नात्रावीवृधं० । आमास्कानिति द्रप्सश्चस्कन्देति भवतः । केचिन्नेच्छन्ति । एवमभिषुत्य प्रपीड्य लौकिकेन दध्ना संसृज्यान्यस्मिन्नाधवनीयेऽवनयति । ध्रुवं गृहीत्वा षोडशिग्रहणम् । ततो न्यग्रोधकलशं प्रतिष्ठाप्य संमार्जनं कृत्वा तस्मिन् पवित्रं वितत्य फलरसात् किंचिदानयन्ति । एकधनानां यथार्थमिति । सोमस्य कृत्वा पश्चात् फलानां मैत्रावरुणचमसाद्यो उभयत्र । ततः पवमानग्रहादिफलानामपि द्वौ समुद्रौ द्वे द्रधसी भूताः स्थ० विष्णोरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानामिति पृथगेव कृत्वा सोम त्वामिति निवृत्तिः । शृताः स्थ ० प्रजापतेरिन्द्रस्य विश्वेषां देवानां शृतस्त्वामिति भवति । यथा व्रीहिमन्त्रस्य यवप्रयोगे निवृत्तिस्तद्वदिति । चमसोन्नयनकाले यजमानचमसमुन्नेता फलरसेनोन्नयति । द्रोणकलशादुपस्तीर्येत्यादि चमसेषु हूयमानेषु मध्यतःकारिणां चमसिनां त्रयाणां हुतेऽन्तःपरिध्यङ्गारं निर्वर्त्य दर्भतरुणेन गृहीत्वाऽहं त्वदस्मि० (इति) तस्य चमसाध्वर्युरङ्गारे चमसं (सेन) जुहोति । अनुवषट्कृते जुहोति तूष्णीम् । भक्षणकाले भक्षेहीत्यवेक्ष्य नृचक्षसं त्वा० यदत्र शिष्टमिति अहं तदस्मि० इति भक्षयति यजमानः शं न एधीति । अपः (इति) बह्वृचवचनात् । सर्वत्र यजमानचमसेष्वेवं प्रयोगः ॥ ४ ॥

पश्चापवर्गो भवति ॥ ५ ॥

अपवर्गः परिसमाप्तिः ॥ ५ ॥

शतसहस्रं सर्वेषु राजसूयिकेषु सोमेषु समशः प्रतिविभज्यान्वहं ददाति ॥ ६ ॥ तथा दक्षिणा नयेत् ॥ ७॥ यथाऽस्याहानि स्वकालानि स्युः । शेषमनुदिशेत् ॥ ८ ॥

दक्षिणाकाले पञ्च सहस्राणि धेनवो ददाति पवित्र इति । शतसहस्रं लक्षं सर्वेषु राजसूयिकेषु सोमेषु पवित्रादिषु सप्तसोमयागेषु च । स्पष्टमन्यत् । दक्षिणानयनकाले यथा प्रधानोत्कर्षो मा भूत्तथा नयनम् । एतदुक्तं भवति–दश वा विंशतिं वा निनीय शिष्टा यत्र कुत्रचित् स्थिता ददाति । तृतीयसवन ऋजीषमभिषुत्य फलऋजीषमभिषुण्वन्ति । विभज्याऽऽशिरावनयनं पूर्वया द्वारा प्रवेशनमाशिरस्याग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशि-होमेन वा । अवभृथे तूष्णीं फलऋजीषप्रोक्षणं तन्त्रेण प्रक्षेपः । केचिद्भेदेन बिन्दुस्प-र्शनं फलस्य तूष्णीम् । अनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति । राज्ञो राज्ञां भव्यस्य वेत्यन्यत्सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजसूयेष्टिपशुबन्धानामन्वहं चोदनात् ॥ ९ ॥

अनुमत्यादय इष्टय , पवित्रादयः सोमाः, महादयश्च पशवः, एते भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत्–अन्वहं चोदनात् । अन्वहमेकैकम् ॥ ९ ॥

तेषां दक्षिणापृथक्त्वेनेष्टिपृथक्त्वं प्रतीयात् ॥ १० ॥

तेषामिष्टिपशुबन्धानां दक्षिणापृथक्त्वेन चोदनादिष्टिपृथक्त्वं जानीयात् । अन्ये त्वेवं चाश्वदाभ्यग्रहणं तिस्रोऽनूबन्ध्यास्त्रैधातवी चात्र भवन्ति ॥ १० ॥

अन्यदिशामवेष्टेः पृथक्दक्षिणानि तान्येकतन्त्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

उदाहरणार्थमिदम् ॥ ११ ॥

श्वोभूत आनुमतप्रभृतिभिरन्वहं यजेत ॥ १२ ॥

पवित्रस्यैका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चम्यां प्रसुतः श्वोभूते षष्ठीप्रभृत्यनुमतादिभि-रष्टाभिरिष्टिभिर्यजेत ॥ १२ ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीति यथा-समाम्नातम् । पिश्ङ्गानुमतं पश्चादुत्तरतश्च व्यव-शातयति ॥ १३ ॥

आरम्भार्था नान्वारम्भणीया षष्ठ्यां प्रातरग्निहोत्रं[1] हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये । अत एव यत्र राजसूयादाविष्टिपशुरूपाणि प्रधानान्येवान्यप्रधानसंयुक्तानि तत्र सत्यपि

---

१ क. °वीया चा° ।

तेषां प्राधान्ये तत्तादिष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादिसंकल्पस्य ' तत्तदिष्टिर्मे जायताम् ' इत्याकारकेच्छामन्तरेणापि ' राजसूयो मे जायताम् ' इत्याकारकराजसूयत्वप्रकारकेच्छाजन्यप्रवृत्त्याऽप्युत्पत्तिसंभवेन तत्तदिष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावान्न ततः पूर्वं तावदारम्भणीया न वा ' राजसूयेन यक्ष्ये ' इति महासंकल्पात्पूर्वं तस्यापि राजसूयत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेन तत्तदिष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् । नहि राजसूयत्वं दर्शपूर्णमासानिष्ठप्रकृतितानिरूपितविकृतितावच्छेदकं तस्य सोमयागेष्वपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अत एव यत्र चातुर्मास्यादावाग्रयणादौ वा नातिप्रसक्तं चातुर्मास्यत्वादि तत्र प्रतियागं भिन्नातिदेशकल्पने सत्यपि तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे न काचित्क्षतिः ।

वस्तुतस्तु—प्रकृतावपि दर्शपूर्णमासत्वं नोद्देश्यतावच्छेदकमपि त्वाग्नेयत्वादिकमेव कालैक्यात्तु तन्त्रेण करणम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये ' इत्यस्यापि च ' आग्नेयादिभिर्यक्ष्ये ' इत्येवार्थः । ततश्च विकृतावपि चातुर्मास्यादौ तत्तद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कालैक्याच्च तन्त्रेण करणम् ' चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये ' इत्यस्य च ' तत्तद्यागैर्यक्ष्ये ' इत्येवार्थ इति न कश्चिद्विरोधः । अतस्तत्र भवत्येव तदारम्भेऽन्वारम्भणीया ।

प्रकृते तु सत्यपि तत्तदिष्टित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्वे तत्तत्सोमत्वादेरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वान्नान्वारम्भणीया । प्रकृतौ हि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान', इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोर्विशेषणत्वानिर्देशादपूर्वसाधनत्वलक्षणावेलायां प्रकृतापूर्वानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति निरुक्तकारणतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वमुद्देश्यताविशेषणं विवक्षणीयम् । अतश्च राजसूये तादृशोद्देश्यताभावान्नान्वारम्भणीया । अत एव प्रकृतौ—'अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च मे जायताम्' इत्याकारकेच्छाऽपि नोद्देश्यताघटिका । अन्यथाऽग्निहोत्रीयप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थस्यापि तादृशोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वात् तत्राप्यन्वारम्भणीयापत्तेः । अतस्तादृगिच्छोत्तरं ' दर्शपूर्णमासौ जायेताम् ' इत्याकारिकेच्छा जायते सैवोद्देश्यताघटिकेति ध्येयम् ।

विद्युद्वृष्टी कर्मणि कर्मण्यादावन्ते च भवतः । अन्वाधानादि अद्य यज्ञाय० इमामूर्जं षष्ठीं० ऐष्ट९ हविः० पौर्णमासतन्त्रं, पात्रप्रयोगकालेऽष्टौ कपालानि वर्षिष्ठमेककपालं स्फ्यश्च द्वंद्वमवशिष्टानि प्रकृतिवत् । अन्वाहार्यस्थालीवर्जं च । चतुर्दशीमिश्रितायाः पौर्णमास्या अभिमानिदेवताऽनुमतिः ' अमावास्या सिनीवाली पौर्णमास्यनुमतिः ' इति श्रुतेः । ' कलाहीने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ' इत्यभिधानात् । सा चानुमतिरत्र देवता पुरोडाशो द्रव्यमित्येतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्नाधिकारावगमात् । निर्वपणकाले देवस्य त्वा० अनुमत्यै जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति ।

अनुमते हव्यꣳ रक्षस्वेत्यधिवापनान्तं कृत्वा पिष्टानामनुमन्त्रणं शम्यापश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयति निपातयति तण्डुलान् ॥ १३ ॥

ये प्रत्यञ्चः शम्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेककपालं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अस्मिन्कर्मणि पुरोडाशार्थे तण्डुलेषु पिष्यमाणेषु पश्चिमायां दिशि दृषदमभ्याधातु-मधः स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद्ये तण्डुलपिष्टलेशा अवशीयन्तेऽधः पतन्ति तल्लेश-जातं द्रव्यं निर्ऋतिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म पृथग्दक्षिणाभिधानात् । आनुमतं पिष्ट्वा नैर्ऋतं पेषणं भवति ॥ १४ ॥

उपधायाऽऽनुमतस्य कपालानि नैर्ऋतस्य कपालमुपदधाति ॥ १५ ॥

अनुमतेरष्टावुपधाय नैर्ऋतस्यैककपालं तूष्णीं वेत्येके । प्रथममन्त्रेणोपदधातीत्यपरे । अनुमत्यै संवापः, नैर्ऋतं तूष्णीम् । अन्यस्यां पात्र्यां नैर्ऋतस्य तूष्णीमुपचारः । पुरोडाशद्वयमुद्वास्योत्तिधा(सं धा)रयति ॥ १५ ॥

आसाद्या(द्याऽऽ)नुमनं नैर्ऋतेन प्रचरति ॥ १६ ॥

प्रियेणेत्यासादनम(मा)नुमतस्य, यज्ञोऽसि० अयं यज्ञः० ममाग्ने० चतुर्होता० इत्यासन्नाभिमर्शनम् ॥ १६ ॥

व्रीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण इति स्रुवेण गार्हपत्ये जुहोति ॥ १७ ॥

अध्वर्युयजमानयोरार्तिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः । गृहपतिर्देवता ॥ १७ ॥

दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपयति ॥ १८ ॥

दक्षिणाग्नेरुल्मकनयनं विधत्ते—' एकोल्मुकेन यन्ति । तद्धि निर्ऋत्यै भागधेयम् ' (तै० ब्रा० १–६–१) इति । उल्मुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्ऋतेरेकोल्मुकप्रियत्वमर्थवादान्तरगतं हिशब्देन सूच्यते ॥ १८ ॥

पराचीनं दक्षिणापरमवान्तरदेशꣳ हृत्वा स्वकृत इरिणे प्रदरे वोपसमाधाय जुषाणा निर्ऋतिर्वेतु स्वाहेति ॥ (ख० ८) ॥ विस्रंसिकायाः काण्डाभ्याꣳसर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ १९ ॥

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—इमां दिशं नयन्ति । एषा वै निर्ऋत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्ऋतं निरवदयते, (तै० ब्रा० १–६–१) इति । इरिणमूषरक्षेत्रं, तच्च स्वकृतं स्वतः सिद्धं न तु यतः कुतश्चिदादायोषाः प्रक्षिप्ताः । प्रदरः स्वतः सिद्धं भूच्छिद्रम् । (तस्मिन्) तत्रोपसमाधाय नैर्ऋतꣳ सर्वहुतं जुहोति ॥ १९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामेष ते निर्ऋते भाग इति वा ॥ २० ॥

मुञ्चेमम्ꣳहस इत्यन्तेनाङ्गुष्ठाभ्यां विस्रंसिकाकाण्डाभ्यां वा प्रदेशिनीभ्यामित्यर्थः । यद्वा–चोदकप्राप्तं जुह्वा होममपवादितुं विधत्ते–अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोतीति ॥ २० ॥

वासोऽभिन्नान्तं दक्षिणा कृष्णं वासः कृष्णदशम् ॥ २१ ॥

कृष्णं वासः कृष्णदशमध्वर्यवे ददाति । मुख्यब्राह्मणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति–कृष्णं वासः कृष्णतूषं दक्षिणा । एतद्वै निर्ऋत्यै रूपम् । रूपेणैव निर्ऋतिं निरवदयते (तै०ब्रा० १–१–१) इति राक्षसजातेः पापरूपाया निर्ऋतेर्देहः कृष्णवर्णः ॥२१॥

अपः परिषिच्याप्रतीक्षमायन्ति ॥ २२ ॥

तूष्णीं परिषेचनं कृत्वा होमदेशमनवेक्षमाणा आयन्ति । पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यागमनं विधत्ते–अप्रतीक्षमायन्ति । निर्ऋत्या अन्तर्हित्यै (तै० ब्रा० १–६–१)अदर्शनायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वाहा नमो य इदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति ॥ २३॥

अथ हस्तपादान्प्रक्षाल्यैतेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये स्रुवाहुतिं जुहोति स्वाहा नमो य इदं चकारेति । न स्वाहाकारस्तं पू(स्तत्पू)र्वहोमीयमिति ॥ २३ ॥

अ(आ)नुमतेन प्रचरति य उदञ्चोऽवशीयन्ते तानुदक्परेत्य शुक्त्या वल्मीकवपामुद्धत्येदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य क्षेत्रियमवयज इति शुक्त्या वल्मीकवपायां जुहोति । तामपिदधातीदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य क्षेत्रियमपिदध इति शुक्त्या वल्मीकवपया वा ॥ २४ ॥

अयं वेद इत्यादि अनुमत्या अनुब्रूहीति अनुमतिं यज । अनुमत्याऽहमन्नादः० धेनुर्दक्षिणा । चातुर्मास्यपर्जन्यवदूहो यज्ञ शं च म वर्जं ब्राह्मणभोजनान्तम् । शम्याया उत्तरतः पतिता ये तण्डुलास्तानादाय शुक्तिकायां च गृहीत्वोत्तरतो गत्वा वल्मीकवपायामेकशृङ्गमुद्धृत्य, अप उपस्पृश्य इदमहममुष्याऽऽमुष्यायण इति राज्ञो नामग्रहणमामुष्यायणस्येति युवप्रत्ययान्तं पितुर्नाम च षष्ठ्यन्तमेव गृह्णाति । एवमत्र प्रयोगः–इदमहꣳ राजेन्द्रवर्मणो राजेन्द्रचोळायनस्य हेतिमवयजे स्वाहा इति शुक्त्या जुहोति । वल्मीकवपायां शुक्तिकया मन्त्रेण पूर्ववन्नाम गृहीत्वा तस्यैव शुक्त्याऽपि दधाति । केचित्तु–पेषणकाले पिष्ट्वोत्तरतः पतितांस्तांस्तण्डुलानादायोदक्परेत्येत्यादिशुक्त्योपधानान्तं कृत्वा कपालोपधानादिकं च कुर्वन्ति, इति ॥ २४ ॥

आदित्यं चरुं निर्वपतीति तदुत्तरास्वासामुत्तमा ॥ २५ ॥

श्वो भूतेऽग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादि । आदित्यं चरुं चातुर्मास्यादित्यवत् । श्वोभूते संकल्पादि आग्नावैष्णवमेकादशकपालं, वामनो वही दक्षिणा वही भारवाही बलीवर्दः । रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते संकल्पादि । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणा । अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । श्वोभूते पूर्ववत्संकल्पादि, ऐन्द्रमेकादशकपालं ऋषभो वही दक्षिणा । ऋषभः सेचनसमर्थः साण्डः । समाप्याग्नीन्परित्यज्य तदानीमेव संकलपादि, द्विहविष्कावन्वाधाय शाखाहरणं, इन्द्राय देवभागं, अमावास्यातन्त्रं० वेदं कृत्वा वेदिकरणं यवाग्वा सायंहोमः, निशायां दोहनं इन्द्राय हविरिन्द्रियं बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, इन्द्राय दधि प्रागुदयादुपक्रमः । पात्रासादनकालेऽष्टौ कपालानि प्रकृतिवत्सर्वाणि पात्राणि प्रातर्दोहपात्राणि । अन्वाहार्यस्थालीवर्जम् । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादि, न प्रातर्दोहः । शेषं सर्वं प्रकृतिवत् । ऋषभो दक्षिणा वरुणप्रघासवदूहः ॥ २५ ॥

आग्रयणेष्टिस्तयेष्ट्वा श्वोभूते सरस्वत्यै चरुं निर्वपाति । सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा॥२६॥

श्वोभूते त्रिहविष्कं, पूर्ववत्संकल्पादि, पुराणानेव व्रीहिश्यामाकान्द्यावापृथिविवर्जमाग्रयणवत्सर्वम् । ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा । सौम्यं श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा । ऐन्द्राग्नवैश्वदेवसौम्यैस्त्रिभिर्हविर्भिर्युक्त आग्रयणरूप एक एव यागः । श्वोभूते सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा, इति । सरस्वतीसरस्वद्देवताभ्यां हविर्भ्यां युक्तो याग एकः । तदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ॥ २६ ॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । तैः संवत्सरं यजते ॥२७॥ न शुनासीरीयं प्रतिसमस्यति ॥२८॥

श्वोभूते चातुर्मास्यान्यालभते । चातुर्मास्यैर्यक्ष्य इति संकल्पादि । न पञ्चहोता नान्वारम्भणीया । वैश्वदेवेन यक्ष्य इत्यादि । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्यानामानुमताद्यनन्तरभावित्वं पाठप्राप्तमापस्तम्बो विशदयति—एताभिरन्वहमिष्ट्वा चातुर्मास्यान्यारभते तैः संवत्सरं यजेत इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ सूत्रकारेण व्याख्यातौ—' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ' इति । ' फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते ' इति च । शेषं पूर्ववत् । न शुनासीरीयं प्रतिसमस्यति । द्व्यहादयो मासान्ता विकल्पा न भवन्ति । चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वेव नियमः । आगामिन्यां

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा ततः पौर्णमासेनेष्ट्वा वपनं कृत्वा चातुर्मास्याङ्गव्रतानि समापयेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्वोभूत इन्द्रतुरीयप्रभृतिभिरन्वहं यजते ॥ २९ ॥

तस्मिन्नेवाहनि श्वो वा पाक्षिकत्वं सूत्रान्तरमतात् । इन्द्र एव तुरीयो यस्मिन्कर्मणि तत्कर्मेन्द्रतुरीयम् । अन्यदीयरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठक्रमेण वरुणस्तुरीयः ॥ २९ ॥

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातम् ।
चतुर्हविरिन्द्रतुरीयम् । तत्संग्रामे निर्वपेत् ॥३०॥

इन्द्रतुरीयस्य कर्म—ऐन्द्रतुरीयꣳ हविः० शाखाहरणम् । वत्सापाकरणं प्रकृतिवन्निगमा अमावास्यातन्त्रम् । तदानीमेव सायंदोहः । तण्डुलैरातञ्चनं विष्णो हव्यमिति च कृत्वा न वत्सापाकरणम् । पात्रप्रयोगे शूर्पत्रयं पात्रीत्रयं, शेषं प्रकृतिवत् । शूर्पे पवित्रे निधाय, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति व्रीहीन् । अन्यस्मिञ्शूर्पे गावीधुकान् । रुद्राय जुष्टं० पुनरन्यास्मिञ्शूर्पे यवान्वरुणाय जुष्टं० एवमेवेष्टितन्त्रं ब्राह्मणभोजनान्तम्॥ ३० ॥

एतस्या एव रात्रेर्निशायां पञ्चेध्मीयेन यजेत ॥ ३१ ॥

इन्द्रतुरीयकर्म यस्मिन्नहनि क्रियते तस्यां रात्रौ सायमग्निहोत्रꣳ हुत्वा पञ्चेध्मीयेन यक्ष्य इत्युक्त्वा ॥ ३१ ॥

निशायामपामार्गहोमेन चरन्ति ॥ ३२ ॥ सायꣳ हुतेऽग्निहोत्रेऽपां न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्सक्तून्कृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं धूपयति ॥ ३३ ॥ पराचीनमुत्तरापरमवान्तरदेशꣳ हृत्वा स्वकृत इरिणे प्रदरे वोपसमाधाय ॥(ख०९)॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याꣳ रक्षसो वधं जुहोमि स्वाहेति पर्णमयेनार्कमयेण वा स्रुवेणापामार्गसक्तूञ्जुहोति । इन्द्रस्य त्वौजसे जुहोमि स्वाहेति वा । हतꣳ रक्ष इति स्रुवमनुप्रहृत्यावधिष्म रक्ष इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३४ ॥ वरो दक्षिणा । यद्वस्ते तद्दक्षिणा ॥ ३५ ॥

व्युष्टायां पुराऽग्निहोत्रादपामार्गहोमेन चरन्ति (आप० श्रौ० १८-९-१९) इत्यापस्तम्बः । व्युष्टायां संध्याकालेऽपां न्ययनादपां समीपादपामार्गमाहृत्याध्वर्युरेव

सक्तून्कृत्वा दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं ज्वलन्तमग्निं धूपयति । उत्तरापरमवान्तरं मध्यदेशमाहृत्य स्वकृत इरिणे प्रदरे वा संस्थापयति । पालाशेन स्रुवेणापामार्गसक्तुभिर्जुहोति—देवस्य त्वा० इन्द्रस्य त्वा० इति विकल्पो मन्त्रस्य होमे । हतꣳ रक्ष इति स्रुवस्याग्नौ प्रक्षेपः । अवधिष्म रक्ष इत्युपस्थाय होमकाले यद्वस्त्रमाच्छादयति तस्य दानं वा । गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोदाहृतत्वाद्वरो गौः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतेनैव यजेत यः पाप्मनो बिभीयात्पश्चेध्मीयेन चरति । चतुर्धाऽऽहवनीयं प्रतिदिशं व्यूहति । मध्ये पञ्चमम् । पृथगिध्मानुपसमाधाय ये देवाः पुरःसद इति प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशं चतस्र आहुतीर्जुहोति । मध्ये पञ्चमीम् । समूढꣳ रक्ष इति मध्य इध्मानभिसमुह्याग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेति पञ्चगृहीतेन पञ्चोत्तरा रथः पञ्चवाही दक्षिणा । प्रष्टिवाही वा ॥ ३६ ॥

चतुरो भागानाहवनीये (यस्य) कृत्वा प्रतिदिशमुद्धरेत् । मध्यमं पञ्चमम् । आहवनीयस्य धिष्णिय एव । पञ्च भागान्समिद्भिर्बलवतः कृत्वा जुह्वां पञ्च गृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरः सदोऽग्निनेत्रा० इति प्राच्यादिषु यथालिङ्गं मध्यमेन पञ्चमेन । देवा देवता । सर्वानाहवनीयभागान्समूढꣳ रक्ष इति मध्य एकीकृत्य समिद्भिः प्रज्वाल्यापरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा—अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहा । यमाय रक्षोघ्ने स्वाहा । सवित्रे रक्षोघ्ने स्वाहा । वरुणाय रक्षोघ्ने स्वाहा । बृहस्पतये दुवस्वते रक्षोघ्ने स्वाहा । इति यथालिङ्गं त्यागः । त्रिपादाधारवदश्वत्रयेणोह्यमानः प्राष्टिवाही । प्राष्टिवाही रथो दक्षिणा (तै० सं० १–८–७) इति मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥

तेनैव यजेत यो रक्षोभ्यो बिभीयात्पिशाचेभ्यो वा । तं च यत्कामयते तद्द्यात् ॥ ३७ ॥

यो रक्षोभ्य इत्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

श्वोभूते देविकाहविर्भिर्यजेत ॥ ३८ ॥

प्रातरग्निहोत्रꣳ हुत्वा देविकाहविर्भिर्यजेत ॥ ३८ ॥

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातम् । मिथुनौ गावौ दक्षिणा वत्सतरी वा ॥ ३९ ॥

देविकाहविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । देविकाहविषाᳪ हविरिदं० । केचिदिष्ट्या यक्ष्य इत्युक्त्वा, ऐष्टᳪ हविः० धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनुमत्यै चरुᳪ राकायै चरुᳪ सिनीवाल्यै चरुं कुह्वै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनान्तं समाप्यते ॥ ३९ ॥

प्रवीता प्रवीयमाणेत्येकेषाम् ॥ ४० ॥

नवप्रसूता गर्भिणी वा गौः ॥ ४० ॥

ताभिः प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत ॥ ४१ ॥

ताभिर्देविकाहविर्भिः ॥ ४१ ॥

आमयाविनं याजयेद्धा धातारं मध्यतः कृत्वा प्रजाकामः पुत्रैर्धातारमुत्तमं कृत्वाऽऽमयावी पशुना यजते ॥ ४२ ॥

समाप्ते धातृपशुः, पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । केचिन्नेच्छन्ति । षड्ढोत्रा, (उदवसानीय) उदवसाय पश्विष्टिः, धात्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येव निगमः । उत्तराणि त्रीणि हवीᳪषि अग्निर्वैश्वानरवारुणौ च, समाप्ते पशौ च तस्मिन्नहन्येव । स च विधिरग्रे वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ ४२ ॥

श्वोभूते त्रिषंयुक्तैरन्वहं यजते ॥ ४३ ॥

पशोरभावे देविकानन्तरे । अथवा पश्चाप्यन्वहं पाक्षिकं सूत्रकारमतात् ॥ ४३ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातं प्रथमं त्रिषंयुक्तं तेन यज्ञकामो यजेत । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातं मध्यमं त्रिषंयुक्तं वीरजनᳪ समामनन्ति । सोमापौष्णं चरुं निर्वपतीति यथासमाम्नातमुत्तमं त्रिषंयुक्तं तेन पशुकामो यजेत । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपतीति तेन ग्रामकामो यजेत । वारुणं यवमयं चरुमिति सर्वतः प्रादेशमात्रो वारुणश्चरुर्भवति । योग्योऽश्वो व्युप्तवहो वा दक्षिणा । समानतन्त्रौ वैश्वानरवारुणावेके समामनन्ति । (ख० १०)॥४४॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

तासामिष्टीनां कर्म—इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं० इन्द्राविष्णुभ्यां जुष्टं० विष्णवे जुष्टं० । वामन ऋषभो दक्षिणा । पूर्ववत्संकल्पादि । ऐष्टᳪ

हविः० । पौर्णमासतन्त्रम् । अग्नीषोमाभ्यां० इन्द्राग्नीमाभ्यां० सोमाय जुष्टं० श्यामाकच-रुर्बभ्रुर्दक्षिणा । कपिला गौः । तदानीमेव पूर्ववत्संकल्पादि । सोमापूषभ्यां जुष्टं० इन्द्रापूषभ्यां जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० उत्करे त्रिर्निनीय यथाभागं व्यावर्तध्वं पूष्णे जुष्टमधिवपामि संवपामि चरुद्वय(त्रय)मधिश्रित्य पौष्णं पिण्डं स्थाल्यां क्षिपति । श्यामो गौर्दक्षिणा । तदानीमेव संकल्पादि, अग्निर्वैश्वानरेण यक्ष्ये, अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० हिरण्यं दक्षिणा । तदानीमेव संकल्प्य वरुणेष्ट्या यक्ष्ये वरुणाय जुष्टं० प्रादेशप्रमाणा स्थाली ऊर्ध्वत्वे तिर्यक्त्वे च, अश्वो दक्षिणा, प्रतिग्रहमन्त्रे वरुणायाश्वमित्याम्नातत्वादश्वस्य वारुणत्वं वारुणो हि देवतयाऽश्वः समृद्ध्यै (तै० ब्रा० १–७–२) इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वत्रैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणां फले साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे प्रयोगभेदादङ्गावृत्तिरित्युक्तम् । तदिह यत्र देशभेदो नाऽऽम्नातो दक्षिणाभेदमात्रं श्रुतं यथा राजसूये—आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा, सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणा, इत्यादौ । तत्र किं दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभेदादावृत्तिः किंवा नेति चिन्तायाम् ।

सत्यपि दक्षिणाभेदे कर्तृभेदे प्रमाणाभावः । न ह्यत्राधिष्ठानभेदस्तवाभीष्टः, तदैक्यस्योत्तराधिकरणे (जै० सू० ११–४–२) स्थापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृभेदस्तु[1] न दक्षिणाभेदव्यापकः, प्रमाणाभावात् । दर्शपूर्णमासे चान्वाहार्यदक्षिणावृत्तावपि कर्तृभेदाभावाच्च । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यनेन षण्णां सहितानामेको व्यापकः कर्तृप्रयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्र दार्शिकप्रयोग इव विधीयते । अतश्च सत्यपि कालिकप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात्कर्तृत्वैक्यावगमः ।

वस्तुतस्तु—नात्र दक्षिणाभेदोऽपि द्वादशाहवदेकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे वामनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् । अत एव ' अन्वहं द्वादशशतं ददाति ' इत्यनेन प्रत्यहं विभज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभेद इत्युक्तम् ।

अतश्च तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेन व्यवस्थितयोरपि वामनश्यामयोरेकप्रयोगत्वान्मिलितयोरेव दक्षिणात्वम् । आवश्यकश्चायं न्यायो ब्राह्मणकर्तृकावेष्टिप्रयोगे व्रीहिश्यामाकाग्रयणयोः समानतन्त्रत्वे चेति प्राप्ते—

दक्षिणायाः कर्तृसंस्कारकतया तद्वदेव प्रयोगान्वयित्वाद्युक्तं तद्भेदाक्षेपकत्वम् । न ह्यन्यथा तत्तत्प्रधानानां व्यवस्थितदक्षिणाम्नानं कथमपि संगच्छते । न चात्र द्वादशाहवन्मिलितयोर्दक्षिणात्वं प्रत्येकं दक्षिणापदश्रवणेन भेदावगतेः । द्वादशाहे तु प्रत्येकदाक्षिणापदाश्रवणात् तदैक्यमिति विशेषः । न च दर्शे पूर्णमासे च दक्षिणाभेदसत्त्वेऽपि

---

१ कर्तृत्वभेदस्तु ।

कर्तृत्वभेदाभावः। आध्वर्यवादिसमाख्यया तेषां तेषां कर्तृणां प्रतियागं भेदेनैव विहिततया 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इत्यस्य 'सोमे सप्तदशर्त्विजः' इत्येतद्विध्यन्तरैकवाक्यतया तदर्थवादत्वेन कर्तृप्रयोगविधायकत्वाभावात्। अत एव दर्शे पूर्णमासे च पृथक्वरणानुष्ठानं याज्ञिकानाम्।

एवं च दक्षिणायाः कर्तृत्वभेदद्वारा प्रयोगभेदावश्यकत्वे राजसूयान्तर्गतावेष्ट्यादौ प्रयोगभेदिकाया अपि तस्या अन्नाद्यफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगे दक्षिणापेक्षायां सति संभवे तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेनावगतायास्तस्या एवोपस्थितत्वादाग्नेयीन्यायेन ग्रहणं न त्वन्तःक्रतुप्रयोगे बाधिताया अन्वाहार्यदक्षिणाया इति वक्ष्यते अस्तु वा तत्रापि सा। सर्वथा दक्षिणाभेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम्॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने तृतीयः पटलः॥ ३॥

अथ त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः।

अथ रत्निनां हवींष्यनुदिनं क्रमेण कर्तव्यान्युच्यन्ते। तत्र त्रयोदश हवींषि विधत्ते—

श्वोभूते त्रयोदश रत्निनाँ हवीꣳषि॥ १॥

रत्नान्येषां सन्तीति रत्निनः। ब्राह्मणराजन्यवैश्यमहिष्यादयो रत्निनः। तदभिमानिदेवानां प्रियाण्येतानि हवींषि। अतस्तद्गृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत्॥ १॥

यजमानस्याऽऽप्तानां गृहेष्वन्वहं निर्वपति॥ २॥

आप्तानां ब्रह्मादीनां गृहेष्वन्वहं पृथक्पृथङ्निर्वपेदित्यर्थः॥ २॥

यस्य यस्य गृहे निर्वपति तस्य तस्य गृहादिष्टिपरिवेषणं दक्षिणा च॥ ३॥

इष्टिपृथक्त्वाद्दक्षिणाऽपि पृथक्॥ ३॥

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे। शितिपृष्ठो दक्षिणेति यथासमाम्नातम्। पुरोहितस्यैकेषाम्॥ ४॥

रत्निनां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि, रत्निनां हविषि वरणानन्तरं संकल्पः। अग्नीन्पृथक्पृथक्समारोप्य ब्रह्मणो महर्त्विजो गृहं गत्वा दार्शिकीं वेदिं कृत्वाऽग्निं मथित्वा

स्वस्वायतनेषु निधायोपावरोह्य(हणम्) । एतासामिष्टीनां यस्मिन्गृहे निर्वापस्तस्मादाज्य-पुरोडाशादिदक्षिणाब्राह्मणभोजनार्थानीति[1] आहर्तव्यानि । पौर्णमासतन्त्रं बृहस्पतये जुष्टं० चरुं निर्वपतीत्यादि । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । एवं सर्वत्र यागो द्रष्टव्यः । श्वोभूतेऽग्निहो-त्रं हुत्वा संकल्पादि पूर्ववत् । राजन्यस्य गृहं गत्वा—ऐन्द्रमेकादशकपालम्, ऋषभो दक्षिणा । श्वोभूते संकल्पादि । महिषी प्रथमोढा तस्या गृह आदित्यं चरुं० धेनु-र्दक्षिणा ॥ ४ ॥

भगाय चरुं वा वातायै गृहे विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा ॥ ५ ॥

श्वोभूते संकल्पः । ऊढवो (दासु) प्रियतमा वावाता । भगाय चरुं० विचित्त-गर्भा व्यक्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैर्ऋतं चरुमिति सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

श्वोभूते संकल्पादि । अपुत्रा राजपत्नी केवलं भोगार्थी परिवृक्तिः । पुत्रादिभिः परित्यक्ता वेत्येके । तस्या गृहे कर्तव्यं नैर्ऋतं हविः । हविषो द्रव्यं विदधच्चोदक-प्राप्तमवघातं निषेधति—स कृष्णानामिति । नखैर्निर्भिन्नानां कृष्णव्रीहीणां तण्डुलैर्नै-र्ऋतं चरुं निर्वपेत् । स च सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रो नैर्ऋतश्चरुर्भवति नाधिक इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अङ्गुष्ठपर्वमात्रो वा सर्वहुतं नैर्ऋतं जुहोति ॥ ७ ॥

पर्वसंधिः, न पुरोडाशधर्मः । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो दर्विहोमः । कात्यायनेन तु पक्षान्तरं सूत्रितम्—'दर्विहोम एष ते निर्ऋत इति जुहोति । वषट्कृते वा' (का० श्रौ० १५–३–१४।१५) इति । कूटा भग्नशृङ्गा गौर्दक्षिणा । अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—नैर्ऋतः सर्वतोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रश्चरुरित्येके (आप० श्रौ० १८–१०–१६) इति ॥ ७ ॥

तक्षरथकारावेकस्मिन्गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टाक-पालं निर्वपति सर्वायसानि दक्षिणा गोविकर्त्रक्षा-वापावेकस्मिन्गृहे समवनीय वैष्णवं त्रिकपाल-मिति वत्सः श्वेतशबलो दक्षिणा । वैष्णवं त्रिक-पालं त्रयोदशं तक्षरथकारयोर्गृहे । सर्वायसानि दक्षिणा । तक्ष्णो रथकारस्य वेत्येके ॥ ८ ॥

श्वोभूते संकल्पादि वैष्णवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । तक्षा वर्धको रथकारः करिण्यां

---

[1] तेना° ।

माहिष्याज्जातः ' वर्षासु रथकारस्येत्युदाहृतम् । तयोः साधारणमेकस्य गृहं गत्वा वैष्णवं त्रिकपालं० सर्वायसानि सर्वलोहमयानि पात्राणि दक्षिणा ददाति ॥ ८ ॥

सेनान्यो गृहे समवनीयाऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति हिरण्यं दक्षिणा ॥ ९ ॥

श्वोभूते सेनान्यो गृहे गत्वाऽऽग्नेयमष्टाकपालं० हिरण्यं दक्षिणा श्वोभूते संकल्पादि सूतः सारथिः, ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात इति । तस्य गृहे वारुणं दशकपालं० महानिरष्टः पीडितवृषणो दक्षिणा । श्वोभूते ग्रामण्यो गृहे ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । वैश्यानां महत्तरस्तस्य गृहे संकल्पादि। मारुतेष्ट्या यक्ष्ये मारुतं सप्तकपालं० पृश्निः शुक्रः । अल्पतनुरित्यन्ये । श्वोभूते पूर्ववत्संकल्पादि । क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः सर्वेषां नियन्ता प्रतिहारापरपर्यायः । मन्त्री(न्त्रि)दूतो वा । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता, इत्यादि तस्य गृहे सावित्रं द्वादशकपालं० संकीर्णवर्ण उपध्वस्तो दक्षिणा । श्वोभूते संकल्पादि। संग्रहीता नाम रथयोजयिता । संग्रहीता धनसंग्रहकर्ता कोशाध्यक्षो वेति । तस्य गृह आश्विनेष्ट्या यक्ष्ये । आश्विनं द्विकपालं० सवात्यौ समानमातरौ वत्सावेकोदरावित्यर्थः । श्वोभूते संकलपादि । पौष्णयेष्ट्या यक्ष्ये । यो राज्ञः प्राप्तं षष्ठं भागं प्रजाभ्यो गृह्णाति स भागदुघः । तस्य गृहे पौष्णं चरुं० श्यामा गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उद्वारो दक्षिणा । अर्वापाराव(सिर्वालाद्व)तः केसरपाशा वा गोव्युच्छती(नी)रज्जुः ॥ १० ॥

श्वोभूते संकलपादि । अक्षावापो द्यूतकारस्तस्य गृहे गावीधुकोऽरण्यगोधूमनिष्पन्नः । रौद्रं गावीधुकं चरुं० । शबलश्चित्रवर्णः । उद्वारो दीर्घपुच्छः । गोविकर्तस्य वा(र्तुर्वा) । केसरपाशाभिधानी दक्षिणा। कृपणो वालाभिवीतः शबलो वा । त्रिवत्स इति विज्ञायते। असिर्वालावृतो वार्ध्री वालप्रतिग्रथिता गोव्युच्छनी(बरामी)दामतूषा शबलो वा वत्सतरः । अश्वः शोणकर्ण इत्येक इत्यापस्तम्बीये दक्षिणाविशेषा विहिताः । केचित्तु—अक्षावापो नामाक्षाणां क्षेप्ता, अक्षगोप्ता वा द्यूतकारः । गोव्युच्छनी रज्जुर्मृगयासहायभूता । गोहिंसको व्याधः । तयोरुभयोर्गृहेभ्यो गवीधुका आ(ना)रण्यगोधूमान्संभृत्य तै रुद्रदेवत्यं चरुं यजमानस्य गृहे निर्वपेत्, इति व्याचक्षते ॥ १० ॥

अथ दूतगृहे कर्तव्यमाज्यहोमरूपं रत्निहविर्विधत्ते—

अध्वने स्वाहेति पालाकलस्य गृहे जुहोति ॥ ११ ॥

अनृतदूतं ब्रुवते । धनुर्वेत्रवीतं दक्षिणा ॥ १२ ॥

त्रयश्चर्ममया बाणवन्तो दक्षिणा ॥ १३ ॥

पालाग (क) लो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालाग (क) लस्थाने दूतशब्दं प्रयुक्तवान् ' चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेत्विति दूतस्य ' (का० श्रौ० १९–३–१३) इति । आपस्तम्बेन तु यूपविशेषपरत्वेन व्याख्यातः । अध्वने स्वाहा, इति पालाग (क) लस्य गृहे जुहोत्यनृतदूतं ब्रुवते (आप० श्रौ० १८–१०–२९) इति । पालाग (क) लमनृतवादिनं दूतामिति ब्रुवत आचार्या इत्यर्थः । त्रयश्चर्ममया इषुधयो बाणवन्तो धनुर्वा वेत्रवेष्टितमित्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ऐन्द्रमुत्तमं यजमानस्य गृहे निर्वपति । अन्वहमेके ब्रुवते । इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं (प्रति) निर्वपति । इन्द्रायाꣳहोमुचे । यन्नो राजा वृत्रहा राजा भूत्वा वृत्रं वध्यादिति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति ॥ १४ ॥

होमे कृते समारोप्याग्नीन्स्वगृहं गत्वा— ऐन्द्रकर्म, मथित्वाऽऽयतने निधाय, इष्ट्या यक्ष्ये । अमावास्यातन्त्रम् । इन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं० इन्द्रायाꣳहोमुचे जुष्टं० । सूक्तवाके होताऽनुवर्तयत्ययं नो राजेति । इदं याजुषं हौत्रम् । सूत्रान्तरे तु नारिष्ठान्हुत्वाऽयं नो राजेत्यध्वर्युर्जपतीति ऋषभो दक्षिणा । निष्कः कवचमित्येके ॥ १४ ।

स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायै मैत्रं पात्रं चतुःस्रक्ति करोति ॥ १५ ॥ श्वेतां श्वेतवत्सामाम्रस्य दृतौ दुहन्ति । तत्स्वयंमूर्तꣳ संयोगेन परिवहति ॥ १६ ॥ तत्स्वयं मथितमातपे विषजन्ति ॥ १७ ॥ तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति ॥ १८ ॥

ऐन्द्रकर्मणि समाप्ते स्वयमवपन्नाया अश्वत्थशाखायाः स्वयंभग्नाया अश्वत्थशाखायाः स्थविष्ठमेकं मैत्रस्य चरोः पात्रं करोति । चतुःस्रक्ति चमसाकृति । आम्रस्त्ये (स्य) दृतौ दुहन्ति गाम् । अमथितपूर्वे दृतौ, आम्रे वा दृतौ । श्वेतवत्सयुक्ता श्वेता गौः । तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति प्रापयति । तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति । तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति । इति । तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्— 'श्वेतां श्वेतवत्सां गामाम्रस्य दृतौ दुहन्ति तत्स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहति तत्स्वयंमथितमातपे विषजन्ति

तत्स्वयं विलीनमाज्यं भवति' (आप० श्रौ० १८–११–६) इति । आम्रेण फलपुष्परसेन लेपितायां (ते) दृतौ यत्पय आतञ्चनमन्तरेणैव मूर्तं दधि भवति तच्च बदरादिफलसंयोगेन परिवहति तक्रवत्परितः क्षरति । तदिदं स्वयंमथितम् । नात्र मृद्भाण्डे पाकः किंत्वाश्वत्थे पात्रे चतुःस्रक्तौ न तु वर्तुले । तच्च पात्रं यया कया च्छिन्नशाखया न कर्तव्यं किंतु वाय्वाद्यभिघातेन स्वयमेव पतितया निष्पादनीयमिति । एवं कृत्वा वसोदित्येके ॥ १९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

तैष्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयायोक्थ्याय दीक्षाः प्रवर्तयन्ति ॥ १९ ॥

तदिदमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—श्वोभूतेऽभिषेचनीयस्योक्थ्यस्य दीक्षाः प्रक्रमयति, (आप० श्रौ० १८–११–७) इति । श्वोभूतेऽग्निहोत्रꣳ हुत्वाऽभिषेचनीयेन यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युत् । केचिदिहापि वृतानामपि वरणमिच्छन्ति । तन्त्रपक्षे तु कर्माणि कर्माणि पक्षेऽस्मिन्वरुणदेवतोपस्थानान्तं, न समारोपणम्, आज्यं पशव इत्यादि संभारयजूꣳषि हुत्वा सोमपरिवेषणं फलानामपि पवित्रवत्फलचमसप्रयोगः । अभिषेचनीयदशपेययोः पर्याप्तमाहरति । न सप्तहोता । केचिदिच्छन्ति । दीक्षार्थत्वात् । स्वे दक्ष इत्युपस्थानम् ॥ १९ ॥

मैत्राबार्हस्पत्यं दीक्षणीयं भवति ॥ २० ॥

मैत्राबार्हस्पत्या दीक्षणीया सा पत्नीसंयाजान्ता समाप्यते ॥ २० ॥

पात्रसꣳसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति स्थालीं कपालानाꣳ स्थाने प्रयुनक्ति ॥ (ख० ११) ॥ २१ ॥

अन्वाधानादि पौर्णमासतन्त्रं स्वयंदिनं बर्हिः । अस्यादिना न छिनत्ति । स्वयंच्छिन्नानाहरति । स्वयंकृतश्चेध्मश्च तथैव । तयोः सह संनहनादयः क्रियन्ते । शुल्बास्तरणादि बर्हिस्तथैवेध्मस्य पात्रसंसादनकाले बार्हस्पत्यचरुपात्रं मैत्रं दारुपात्रं स्फयश्च द्वंद्वं प्रकृतिवदन्यानि ॥ २१ ॥

मैत्रं चरुं निर्वपणकाले बृहस्पतये निरुप्य मित्राय निर्वपतीति । यथा वा त्रिष्फलीकृतेषु विभागमन्त्रेण कर्णाꣳश्चाकर्णाꣳश्च तण्डुलान्विविचन्ति । क्षोदिष्ठाꣳश्च स्थविष्ठाꣳश्चेत्येकेषाम् ॥ २२ ॥ ये कर्णाः स पयसि बार्हस्पत्यः । येऽकर्णाः स आज्ये

मैत्रः स यदा शृतः स्यादथ तं मैत्रपात्रमुपरिष्टादवदधाति ॥ २३ ॥ तस्मिन्पवित्रेऽव धाय स्वयंविलीनमासिञ्चति ॥ २४ ॥ तस्मिन्पवित्रवत्याज्ये स्थवीयस्तण्डुलानावपति ॥ २५ ॥ तावुत्तराधरौ सह शृतौ करोति ॥ २६ ॥ धर्ममात्रं श्रपणमर्धं स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इध्मो निम्नमध्यवस्यति । सा स्वयंकृता वेदिर्भवति । वेद्याः करोति । अर्धं स्वयंकृतं भवति । अर्धं बर्हिषो दाति । अर्धं स्वयंदिनमुपसंनह्यति । अर्धमिध्मं करोति ॥ २७ ॥ अपि वा स्वयंकृता वेदिर्भवति । संलोभ्य (प्यं) बर्हिः संचार्यै(र्ये)ध्मः ॥ २८ ॥ प्रचरणकाले बार्हस्पत्येन प्रचर्य मैत्रेण प्रचरति ॥ २९ ॥ इतरथा वा । शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा । अश्वो मैत्रस्य । व्युप्तवहो वा । सा चैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥(ख० १२)॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

निर्वपणकाले बृहस्पतये जुष्टं० मित्राय जुष्टं० निष्फलीकृतांस्तण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तेथामिति विभागः । विविनक्ति कर्णाश्छिन्नानकर्णानच्छिन्नान्क्षोदिष्ठान्क्षुद्रतरान्स्थविष्ठान्स्थूलतरान् । एवं विविच्य पृथक् पृथक् पात्रे निधाय धृष्टयादानादि, ध्रुवोऽसीति बार्हस्पत्यमुपधाय मैत्रमुपदधाति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै पय आनयति, ऊहेनोत्पूय घर्मोऽसीति बार्हस्पत्य चरुमधिश्रयति स्थाल्यां पयसि क्षिपतीत्यर्थः । ईषद्यदा श्रितस्तदा मन्त्रेण दारुपात्रेणापिदधाति । ऊहेन स्वयंविलीनमाज्यमुत्पूय मैत्रपात्रेऽवनयेदेकपात्रेणोदकमप्यानीयं तस्मिन्काले घर्मोऽसीतीतरानावपत्यकर्णांस्तावुत्तराधरौ करोति बार्हस्पत्यमधस्तान्मैत्रमुपरिष्टाद्रज्जुभिः संवेष्टय मृदा प्रलिप्योत्तराधरकरणमेवं सह शृतौ भवतः । अन्तरितं० अविदहन्त० बार्हस्पत्यमासाद्य मैत्रमासादयति । अयं यज्ञो० ममाग्ने० पञ्चहोता० इत्याद्येवं प्रचरति । प्रधानयागः । दक्षिणाकाले श्वेतपृष्ठं गामश्वं वाऽन्तर्वेदि स्थापयित्वा सहस्रधारावुत्सावक्षीयमाणौ ते दध्नः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैः शितिपृष्ठगवाश्वश्वेतगौ(गवी)श्वेतवत्सैरतितराणि मृत्युमिति । केचिद्द्विवचनेनोहमिच्छन्ति ।

अस्मिन्पक्षे च ब्रह्मा द्विवचनेन, इतरे बहुवचनेनोहः शितिपृष्ठगवाश्वश्वेतगोश्वेतवत्सा इति । रुद्राय गां वरुणायाश्वं० अन्यतरस्य च न बार्हस्पत्यस्य वा विस्मरणे पृथगिज्यायां पुनः श्वेता धेनुः श्वेतवत्सा दीयते । पत्नीसंयाजान्ता धारयति ध्रौवमाज्यमित्यादि, उत्तरेण बर्हिः प्राग्वंशमित्यादि सनीहारप्रस्थापनान्तामिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

====

अथ त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागस्य प्रयोगोऽभिधास्यते । तत्राभिषेचनीयस्य चोदकप्राप्तां दीक्षामाह—

तथा दीक्षाः प्रवर्धयन्ति(न्त्य) अभिषेचनीयस्य ।
यथा दशरात्रे शिष्टे संवत्सरस्य दशपेयो भविष्यति ॥ १ ॥

तत्कालः कात्यायनसूत्रे दर्शितः—फाल्गुनीपक्षे यजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते, (का० श्रौ० १५-३-४९) इति । फाल्गुनी(न)पौर्णमासी(स्या) ह्युपरिष्टादमावास्यायामभिषेचनीयस्य दीक्षा । ततःप्रभृत्यागामिन्याः फाल्गुन्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्द्वितीयायामभिषेचनीयस्य प्रायणीया यथा स्यादेवं दीक्षावृद्धिः । भाष्यकारस्तु—तैष्यां पौर्णमास्यामभिषेचनीयस्य दीक्षाः संवत्सरमागामिमाघशुक्ले प्रायणीया स्यादेवं दीक्षावृद्धिरिति व्याचष्टे । प्रथमरात्रिवर्जमन्यासु रात्रिषु अग्ने त्वꣳ सुजागृहीत्यादिदीक्षितधर्माः प्रवर्तन्ते । सर्वत्र यवाग्(गू)व्रतं पयसि वा श्रपयेत् ॥ १ ॥

सह सोमौ क्रीणाति । अभिषेचनीयाय दशपेयाय चार्धं
राज्ञः पुरोहितस्य ब्रह्मणो वा दशपेयार्थं निदधाति ॥२॥

उक्तकाले प्रायणीयया प्रचर्याभिषेचनीयस्य दशपेयेन सह सोमक्रयः । पदपांसुग्रहणमुभयार्थं, तत्संग्रहेषु निदधाति इहार्धाक्षाञ्जनम् । अर्धेन दशपेय उभयार्थं सोमफलमाहृत्यानूहेन प्रयोगः— सोमं क्रीत्वा फलान्यपि तथैव सोमं ते क्रीणामि, गवा ते क्रीणामि, तस्या आत्मा० भूयो वा अदः० पञ्चाधिकेन पञ्चशतगोभिस्ते क्रीणानीति अस्मे ज्योतिः, द्वे ऊर्णास्तुके एकाभिषेचनीयस्यैका दशपेयस्याग्रेण प्राग्वंशं स्थापयति । अच्छिद्रपत्रः प्रजा इत्युपावहृत्य विभज्यार्धं सोमस्य फलानां च बद्ध्वा पुरोहितस्य

गृहे दशपेयार्थं निदधाति । न प्रवृञ्जनं, उक्थ्यत्वात् । पञ्चदश च्छदींषि । वपायागादि वसतीवरीग्रहणान्तं पूर्ववत्सर्वं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

देवसुवां हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह—

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवाँ हवीꣳष्य-नुनिर्वपत्यग्नये गृहपतय इति यथासमाम्नातम् । पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हविषाꣳ समानꣳ स्विष्टकृदिडम् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागे तां(गान्तं) निरुप्याष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृदिडम् । अथवा—स उपवसथ इति वाजसनेयश्रुतेः । उपवसथः सुत्यादि-वसात्पूर्वमहः । अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निरुप्य तदनु 'देवसुवां हवींषि निर्वपेत् । सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवो देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवस्तेषाम् , देवस्वाम् । 'ओः सुपि' (पा० सू० ६–४–८३) इति यणादेशः । प्रसवितृत्वं चैषामाम्नायते--'देवसुवा-मेतानि हवीꣳषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानाꣳ सवाः । त एवास्मै सवान्प्रयच्छन्ति । त एनꣳ सुवन्ते' (तै० ब्रा० १-७–४) इति ॥ ३ ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानाꣳ सुव-तामिति यजमानस्य हस्तं वेदयत्येष वः कुरवो राजेति । यदि कौरव्यः । एष वः पञ्चाला राजेति यद्यु वै पाञ्चालः । एष वो भरता राजेति वा कुरुपञ्चालानेष ते जनता राजे-त्यन्यान्राज्ञः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजेत्युक्तः ॥ ४ ॥

पशुपुरोडाशस्विष्टकृतः पुरस्तात्सविता त्वा प्रसवानाꣳ सुवतां महते जानराज्यायेति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति । अध्वर्यू रत्निभ्यो जानपदेभ्यः प्रकाशयति एष वो भरता राजेत्यन्तेन तेभ्यो जनपदेभ्यः, तेषां चेद्राजा राजसूययाजी, इति । एष वः कुरवो राजेति यदि कौरव्यः, कुरुभ्यो जानपदेभ्यस्तेषां चेद्राजा । एष वः पञ्चाला राजेति पाञ्चालेभ्यो जानपदेभ्यः । एष वः कुरुपाञ्चाला राजेति कुरुपाञ्चालेभ्यः । उभ-येषां चेद्राजा । शबरादन्यतरेण कुरुवर्गतया (वर्गेण) पञ्चाला इति । उक्तेभ्योऽन्येषामेष वो भरता राजेत्यापस्तम्बः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजेति ब्रह्मा जपति ॥ ४ ॥

प्रति त्यन्नाम राज्यमधायीति वारुणीभ्यां यजमानो मुखं विमृष्टे ॥ ५ ॥

आनडिति मन्त्रान्तः। मुखमार्जनं तु द्वाभ्यां विमृष्टे (तै० ब्रा० १-७-४) इति ॥ ५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति त्रीन्विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामति ।' ६ ॥

वाजपेये रथसमीपगमने व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्राङ्माहेन्द्रात्तस्मिन्कृते प्रतिप्रस्थाता मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति ॥ ७ ॥ गणैः कपालान्युपदधाति ॥ ८ ॥ आरण्ये [ना]नुवाक्येन गणेन मध्य उपधायाऽऽमिक्षायाः कल्पेन मैत्रावरुणीमामिक्षां करोति ॥ ९ ॥

पुरोडाशस्विष्टकृदादि, यजमानस्य प्रैषे दधिधर्मस्य लोपः। महारात्रे बुद्ध्वा, इत्यादि। पात्रासादनकालेऽतिग्राह्याणामप्रयोगः। न षोडशीपात्रं, प्राङ्माहेन्द्रात्कृत्वा मारुतमेकविंशतिकपालं निर्वपति । वैश्वदेवी चाऽऽमिक्षा। तस्याश्च कर्म- एकविंशतिः कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वं, इत्यादि। सवनीयानामुत्कर्षपक्षे सवनीयानां (न) शाखा स्यात्, शाखा, इतरथा शाखाहरणादि मरुद्भ्यो जुष्टं० कपालोपधानकाले ईदृङ्चान्यादृङ्चैतादृङ्च प्रतिदृङ्च मितासश्च संमितासश्च सभरा इति सप्तकपालानि ध्वनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनयश्च ध्वनयंश्च निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिप इति सप्त। ध्रुवमसीत्यादि सप्त। एवमेकविंशतिमुपधाय वैश्वदेव्या दोहनम्। पुरोडाशमधिश्रित्य लौकिकदध्यानयनम्। अन्तरितं० सं ब्रह्मणा० इत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अभिवासितैर्वायव्यैरपां ग्रहान्गृह्णाति ॥ १० ॥ देवीरापो अपांनपाद्राष्ट्रदास्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति सारस्वतीष्वप्सु हुत्वैतेनैव गृह्णाति ॥ ११ ॥ अर्थेतः स्थेति वा। एवमितरासु येन येन जुहोति तेन तेन गृह्णाति ॥ १२ ॥ राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहेति होमार्थेऽनुषजति । राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुष्मै दत्तेति गृह्णाति।१३॥पुरुषे पशौ वाऽभ्यवेतेऽपां पतिरसीति ॥(ख०)१३॥समुद्रियाः सैन्धवीर्वा प्रतीपमन्य ऊर्मिः पताति । अन्वीपमन्यो वृषाऽस्यूर्मिरिति यः प्रतीपं तं गृह्णाति। वृषसेनोऽ-

सीति योऽन्वीपम्। प्रहावरीः स्थेति स्थावराणाम्। याः स्थानं न प्रवहन्ति परिवाहिणीः स्थेति स्रवन्तीनाम्। या आप उच्छेरते परिणतिं ब्रुवते। व्रजक्षितः स्थेति कूप्यानाम्। मरुतामोजसः स्थेति ह्रादुनीनाम्। सूर्यवर्चसः स्थेत्यातपतिवर्ष्याणाम्। सूर्यत्वचसः स्थेति यासु रूपाणि परिदृश्यन्ते। मान्दाः स्थेति स्थावराणां या वा मन्दमिव स्यन्दन्ते। वाशाः स्थेति पृष्ठानाम्। शक्करी स्थेति गोरुल्ब्या(तुल्या)नाम्। विश्वभृतः स्थेति पयसः। जनभृतः स्थेति दध्नः। अग्नेस्तेजस्याः स्थेति घृतस्य। अविष्ठाः स्थानधृष्टा इति वा। अपामोषधीनाꣳ रसः स्थेति मधुनः षोडश सप्तदश वा गृह्णाति॥ १४॥

अभिवासितैः सुगन्धितैर्वायव्यैर्वृक्षोद्भूतैर्ग्रहैर्वोर्ध्वमुखानि वायव्यानि तैरपां ग्रहान्गृह्णातीति वचनात्। अभिषेकार्थं वायव्यानि षोडश सप्तदश वा शाखान्तरगतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यामपि षोडशभिर्गृह्णाति(तै०ब्रा० १–७–५) इत्यादौ द्रष्टव्याः। अर्थेत इत्यादीनां शोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं ग्रहणशेषत्वं च पूर्वं विहितम्। अर्थेतः स्थेति जुहोति, वहन्तीनां गृह्णाति, (तै० ब्रा० १–७–५) इत्यभिधानात्। तत्रोभयत्रावस्थितां षोडशसंख्यां समस्य प्रशंसति–'षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति'(तै०ब्रा१–७–५) इत्यादिना। यद्वा—वायव्यानि सप्तदश वा करोति यज्ञियवृक्षैर्वक्ष्यमाणस्तत्तद्देशादानीय गृह्णाति सरस्वतीजलं वहन्तीनां जलं समुद्रजलं यतः कुतश्चिन्नद्यां पुरुषः पशुर्वा तिष्ठति तत्र प्रतिस्रोतं य ऊर्मिर्युध्यति तस्या भूमेर्जलमानयति पृथक् पृथक्। कूपस्था अप आनयति प्रतिस्रोतसजलं च प्रयत्नेनाऽऽनयेत्। यत्र कुत्रचिद्गता आपस्तत्रैव स्यन्दन्ति ता आनयन्ति। महानदीनां समीरेद्य(पे य)त्र नदी महानद्यां पतति तस्या आनयति। आदित्ये दृश्यमाने यदा वर्षति तदा वर्षजलमानयति। अशोष्यजलमानयति। यत्र कुत्रचिद्रसजलमानयति। गोगर्भोदकं पयो दधि घृतं च मधु माक्षिकं च। आग्नीध्रमण्डपसमीपे ग्रहग्रहणं क्रमेणोच्यते–अर्थेतः स्थापो देवीर्मधुमतीरित्यादि राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा, इति सारस्वतोदके। आज्यहोमस्याभिघारणरूपत्वात्। उक्तजले वायव्येनाऽऽज्येन जुहोति। तस्मिञ्जले वायव्येन गृह्णाति। अर्थेतः स्थापो

देवी राष्ट्रं दत्त राष्ट्रममुष्मै दत्तेति राज्ञो नामग्रहणम् ' राजेन्द्रवर्मणो दत्तेति गृहीत्वाऽन्यत्र निदधाति । एवमुत्तराणि । येन जुहोति तेन गृह्णाति ॥ १०—१४ ॥

अपो देवीर्मधुमतीरगृह्णन्निति गृहीत्वाऽभिमन्त्रयते ॥ १५ ॥

समुद्रजले वा पुंनदो यथा शोणादिस्तदन्यतमजले, अपां पतिरस्यपो देवी० दत्त स्वाहा । प्रतिस्रोत ऊर्मियुद्धजले वृषाऽस्यूर्मिरपो देवी० । अनुस्रोत ऊर्मिजले वृषसेनोऽस्यपो देवी० । कूपजले व्रजक्षितः स्थापो देवी० । प्रतीपजले, अन्यज्जले वा मरुतामोजः स्थापो देवी० । उत्स्यन्दितजले प्रभावती: (रीः) स्थापो देवी० परिवाहिनदीजले हिरण्याः स्थापो देवी० । आतपति वर्षजले सूर्यवर्चसः स्थापो देवी० । प्रस्रवजले सूर्यत्वचसः स्थापो देवी० । स्थावरजले मान्दाः स्थापो देवी० । प्रुष्टजले वस्याः (श्याः) स्थापो देवी० । [अ]वस्याऽ(श्या)योदके का(वा)शाः स्थापो देवी० । गोगर्भजले शक्करीः स्थापो देवी० । पयसि विश्वभृतः स्थापो देवी० । दधनि जनभृतः स्थापो देवी० । घृते अग्नेस्तेजस्याः स्थापो देवी० । मधुनि अपामोषधीनां रसः स्थापो देवी० । इति च गृहीत्वाऽभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

देवीराप: सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमिति वैतसे द्रोणे समवनयति ॥ १६ ॥

वैतसे द्रोणे कलशाकृतौ देवीराप० वन्वना इत्यन्तेन ग्रहान्समवनयति । तथा चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—देवीराप इति वैतसे सते ग्रहान्समवनीय, (आप० श्रौ० १८–१३–२१) इति । अप्सु जातो वृक्षाविशेषो वेतसस्तेन निर्मितं द्रोणकलशसदृशं पात्रं सतं तस्मिन्सते वायव्यैर्गृहीतास्ता अपोऽवनयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्राभिमन्त्रणमेके समामनन्ति ॥ १७ ॥

शाखान्तरोक्तो विकल्पः ॥ १७ ॥

अनाधृष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयति ॥ १८ ॥ अपरेण होत्रीयमुपसादयतीत्येकेषाम् ॥ १९ ॥

दधतीरित्यन्तः । अन्तरा होतुर्धिष्णियं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयति ॥१८॥१९॥

अनिभृष्टमसीति शतातृण्णं सौवर्णं रुक्ममादाय शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामीति तेन त्रिरुत्पुनाति ॥ २० ॥

अनिभृष्टमसि० दात्रमसीत्यन्तेन शतमानं हिरण्यं सतेऽवधायेत्यापस्तम्बः । तेन शतमानेन शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि० चितानाः, इत्यन्तेनोत्पुनाति सकृत् । त्रिरिति भाष्यकृत् । तदा शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि स्वाहा राजसूयाय चितानाः, चन्द्रा वश्च-

द्रोणेोत्पुनामि० राजसूयाय चितानाः, अमृता वो अमृतेन स्वाहा राजसूयाय चितामा इति त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ २० ॥

सधमादोद्युम्निनीरूर्ज एता इति चतुर्षु पात्रेषु व्यानयति ॥ (ख० १४) ॥ पालाश औदुम्बर आश्वत्थे नैयग्रोधेऽवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

सधमादो० मातृतमास्वन्त इ(रि)त्यन्तः । पालाशादिषु पात्रेषु क्षिपति । प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वात् । अवशेषं द्रोणे करोति ॥ २१ ॥

तोक्मो(रौक्म औ)दुम्बरं दधि च यजमानं भोजयति ॥२२॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २२ ॥

एकशतेन दर्भपुञ्जीलैराङ्क्ते । शतेनेत्येकेषाम् । पञ्चाशता दक्षिणमक्ष्येकपञ्चाशतोत्तरमभ्यज्य क्षत्रस्योल्बमसीति तृपाणां वृक्षाणां वासो यजमानः परिधत्ते । क्षत्रस्य योनिरसीति पाण्डुरमुष्णीषम्। तृतीयं श्वेतपाण्डुरमित्याचक्षते । अप उपस्पर्शयित्वाऽऽविन्नो अग्निरित्याविदो यजमानं वाचयन्बहिःसदसमभ्युदानयति ॥ २३ ॥

दर्भपुञ्जीलैरभ्यज्य क्षत्रस्योल्बमसीति तार्प्यं क्षत्रस्य योनिरसीति पाण्डुरवासश्च परिधत्ते । अथवा त्रीणि वासांसि, द्वे परिधानार्थे पाण्डुरं तार्प्यं चैकमुत्तरीयं च । अथवा शिरोष्णीषमेव कृत्वाऽथैनमेकशतेन (शतेन वा) दर्भपुञ्जीलैः पवयति । एकशतेनाऽऽङ्क्ते यजमानमेव । पञ्चाशता दक्षिणमक्षि युगपदेकपञ्चाशता सव्यम्, इत्यन्यथा क्रमः । आग्नीध्रागार एतानि कर्माणि कुर्यात् । अध्वर्युरप उपस्पृशाति आविद इत्येवं संज्ञानाविन्नो अग्निरित्यादीन्वाचयन्यजमानमध्वर्युर्बहिरुदानयति ॥ २३ ॥

एप वः कुरवो राजेत्यावेदयाति । मनसाऽनुप्रक्रामाति । मनसोर्ध्वमनूज्जिहीते ॥ २४ ॥

राज्ञो नामग्रहणमसाविति । आविन्नोऽयं राजेन्द्रवर्मणः पुत्रो राजेन्द्रचोलायनोऽस्य विश्वस्मिन्राष्ट्र इत्यादि । अत्राप्यापस्तम्बे विशेषः—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति धनुर्यजमानाय प्रयच्छति । शत्रुबाधनाः स्थेति त्रीन्बाणावतः । पात मा प्रत्यञ्चमिति प्रदीयमानाननुमन्त्रयते । पात प्राञ्चं पात प्रत्यञ्चं पातोदञ्चमिति प्रयच्छन्नध्वर्युर्जपति । मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उद्गच्छते । वरुणोऽसीति सव्यम् । एतद्वा विपरीतम् । हिरण्यवर्णावित्युद्यतावभिमन्त्रयते । अथैनं पञ्चभिर्दिशो व्यास्थापयति । समिधमाति-

ष्ठेति । मनसा चानुप्रक्रामति । (आप० श्रौ० १८–१९–२) इति । अध्वर्युरनुक्रामति मनसा, न कर्मणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अत्र मारुतमेकाविꣳशतिकपालमेके समामनन्ति ॥ २५ ॥

अत्र मारुतवैश्वदेव्योर्निर्वापाद्यासन्नाभिमर्शनान्ते प्राङ्माहेन्द्रादपां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रामान्तं कृत्वा प्राङ्माहेन्द्रादित्यस्मिन्नभिवास्यापां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रामान्तम् । आज्यलेपानिनयनाद्यासन्नाभिमर्शनान्तं, माध्यंदिनं चेत्यस्मिन्पक्षे सवनीयैः सहाभिवासनान्ते, अपां ग्रहानित्यादि मनसाऽनुक्रामान्तम् । ततः सौमिकं वैष्णव्यर्चोपस्थानान्तं कृत्वा सवनीयप्रचरणादि माहेन्द्रात्प्राक् । तत आसन्दीप्रतिष्ठापनादि प्राक्पार्थहोमात्कृत्वा मारुतं पुरोडाशं तूष्णीं स्थापयित्वा तं बर्हिषदं कृत्वैना व्याघ्रमिति मन्त्रेण स्फ्येन पुरोडाशं भिनत्ति । यत्स्फ्य आश्लिष्यति यच्च प्रतिशीर्यते तद्विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोति, (आप० श्रौ० १८–१९–४) इत्यापस्तम्बः । अभिचरत अ (तोऽ) नभिचरतो न च्छेदनहोमौ ॥ २५ ॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलचर्म विवेष्टयति ॥ २६ ॥

अग्रेण प्रशास्तुर्धिष्णियं खादिरीमौदुम्बरीं वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठाप्येत्यापस्तम्बः । प्रशास्तुर्धिष्णियस्य पुरस्तादग्रेणोक्तलक्षणामासन्दीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य त्विषिरसि० भूयादिति शार्दूलचर्माऽऽस्तृणाति ॥ २६ ॥

अग्रे सदो दक्षिणे द्वारबाहौ तद्यजमान आरोहति । अवेष्टा दन्दशूका इति । आपः केशवापाय प्रयच्छति ॥ (ख० १५) ॥ लोहायसं प्रयच्छतीत्येकेषाम् ॥ २७ ॥

अग्रेसदो दक्षिणे द्वारबाहौ तदासन्दीमारोहति यजमानः । स्पष्टमन्यम् ॥ २७ ॥

निरस्तं नमुचेः शिर इति सीसं क्लीबाय विध्यति चैनꣳ सीसं क्लीबेन विध्यतीत्येकेषाम् ॥ २८ ॥

नपुंसकाय प्रयच्छति सीसं लोहमयम् ॥ २८ ॥

प्रत्यस्तं नमुचेः शिर इति वाऽप उपस्पृश्य ॥ २९ ॥

अत्र स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—तामारोहन्यजमानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीसं पण्डकाय प्रत्यस्यति । निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केशवापाय तौ बहिर्वेदि निरस्यतः । अपामुपस्पर्शनं तयोः ॥ २९ ॥

अमृतमसीति रजतꣳ रुक्मं व्याघ्रचर्मण्युपोहति ।
अधस्तात्पादयोर्दिद्योन्मा पाहीति शतातृण्णꣳ सौ-
वर्णꣳ रुक्मं यजमानस्य शिरसि निदधाति॥३०॥

उपोहति व्याघ्रचर्मण्यावेष्टयति। तत अ(तोऽ)धस्तात्पादयोस्तदुपोहति शतगुञ्जापरिमितं सौवर्णं रुक्मं शतच्छिद्रं यजमानस्य शिरसि निदधाति असर्जि सर्जीत्यादि ततो माहेन्द्र-स्तोत्रम् ॥ ३० ॥

सोमो राजा वरुण इत्येताभ्यो देवताभ्यः प्राच्याग्नये
स्वाहेति षट्पूर्वाणि पार्थानि हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेति
षट्पूर्वा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ ३१ ॥

प्रोच्याभिमन्त्र्य । ततोऽग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्य-न्तानि । पृथिव्यै स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीर्नक्षत्रेभ्यः स्वाहेत्यन्तैरूर्ध्वबाहुं तिष्ठन्त-आ(मा)सन्द्याम् । तदुक्तमापस्तम्बेन—ऊर्ध्वबाहुं तिष्ठन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रे प्रत्यभिषि-ञ्चति (आप० श्रौ० १८–१६–१०) इति ॥ ३१ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामीत्यध्वर्युर्वाऽऽहुतिं
जुहूꣳ (ह्वतꣳ) हूयमानेऽभिषिञ्चति ॥ ३२ ॥ पर्ण-
मयेन पुरस्तादध्वर्युः । एवमितरे । औदुम्बरेण
दक्षिणतो ब्रह्मा । राजन्यो वा । आश्वत्थेन
पश्चाद्वैश्यः । नैयग्रोधेनोत्तरतो जन्यमित्रम् ।
स्यादुपरिष्टाद्देवनस्याऽऽसिञ्चति ॥ ३३ ॥

सोमो राजा० मरुतामोजसेत्यनेन पालाशेन पुरस्तात्पुरःस्थितोऽभिषिञ्चति । अनेन मन्त्रेणौदुम्बरेण दक्षिणतो ब्रह्मा । आश्वत्थेन पश्चाद्वैश्यः । तेन नैयग्रोधेन जन्य उत्तरतः । जन्यः मित्रं सर्वदा नपुंसकम् । सखेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

क्षत्त्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिच्यमानमभि
मन्त्रयते ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति शेषः ॥ ३४ ॥

अति दिवस्पाहीति कृष्णविषाणया राजसूयिका-
नि वासाꣳसि विवृत्य समावृत्त्यन्नधरागुदीची-
रिति येऽभिषिच्यमानस्य लेपा व्यवस्रवन्ति ।
तान्पात्रैः समुन्मार्ष्टि ॥ ३५ ॥

कृष्णविषाणया ताभ्यांदिवासांसि विस्रंसयत्यध्वर्युः । तान्युत्करे त्यजति । अति दिवस्पाहीति । अस्मिन्काले शस्त्रप्रतिगरप्राप्तिर्यथा स्यात्तथा कार्या । अभिषिच्यमानस्याङ्गेषु य उदकलेपास्तान्पात्रैरुन्माष्टर्यध्वर्युः । यो योऽभिषिञ्चतीति भाष्यकृत् ॥ ३९ ॥

इन्द्राय स्वाहेति षडुत्तराणि पार्थानि हुत्वाऽद्भ्यः स्वाहेति षडुत्तरा भूतानामवेष्टीर्जुहोति ॥ ३६ ॥

प्रतिगरं पार्थान्यवेष्टीश्च जुहोति । इन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थानि । अद्भ्यः स्वाहेति षड्भूतानामवेष्टीः । अथ प्रतिगरः—उक्थं वाचीत्यन्तम् ॥ ३६ ॥

रुद्र यत्ते क्रयी परं नामेति यो द्रोणे शेषस्तमुदङ्-परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति ॥ (ख० १६)॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥

अत्र स्वाहाकारोऽध्याहृतः । यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्रुद्रं समर्धयतीति श्रुतत्वाद्रुद्रस्योच्छेषणभागत्वम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—उदङ्परेत्याऽऽग्नीध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते (तै० ब्रा० १–७-८) इति । अत्र वा प्ररेकं जुहुयात् । यां भार्यां कामयेत राष्ट्रमस्मै प्रजा स्यादिति तस्या औपासने प्रतिहितमारम्भयित्वा ये पात्रेषु लेपा व्यवसृतास्तेभ्यो नामव्यतिषञ्जनीयौ होमौ जुहुयात् । प्रजापते न त्वदेतानीति । असावमुष्य पुत्रोऽमुष्या असौ पुत्र इति नामनी व्यतिषजाति । नामानीत्येके (आप० श्रौ० १८–१६–१६) इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ रथेन विजयोऽभिधीयते—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति रथमुपावहराति ॥ १ ॥

वाजपेये व्याख्यातम् ॥ १ ॥

मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति प्रष्टिवाहिनꣳ रथं युनक्ति ॥ २ ॥

---

१ यस्मिन् पा° ।

यज्ञस्य योगेनेत्यन्तः । रथस्याश्वत्रयोपेतत्वं प्रष्टिवाहिनं युनक्ति । तादृशं रथं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—' त्रयोऽश्वा भवन्ति । रथश्चतुर्थः । द्वौ सव्येष्ठसारथी । षट्संपद्यन्ते ' (तै० ब्रा० १–७–९) इति । सव्येष्ठेत्यत्र दक्षिणस्थेत्यध्याहार्यम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्येते ॥ २ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति रथमातिष्ठति ॥ ३ ॥

रथसकाशं गच्छति । यजमान आरोहति रथं सारथिश्च संगृ(प्र)हातीश्च(च) ॥ ३ ॥

मरुतां प्रसवे जेषमिति प्रयास्याति ॥ ४ ॥

प्रयाति ॥ ४ ॥

प्र ससाहिष इति दक्षिणतो ब्रह्मा त्रिष्टुभाऽन्वेति ॥ ५ ॥

दक्षिणतो ब्रह्मा गच्छति ॥ ५ ॥

प्रतिहितोऽन्वारभत इत्येकेषाम् ॥ ६ ॥

अन्वारम्भः स्पर्शः । प्रतिहितो राजपुत्रो रथमन्वारभते ॥ ६ ॥

सधनू राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति ॥ ७ ॥ तं जिनात्यासं मनः समहमिन्द्रियेणेति ॥८॥

बाणहस्तो राजा पुरस्तादुत्तरतो वा इषुपातमात्रे तिष्ठति । तं जित्वोत्सृष्ट अ(ष्टोऽ)सौ जितो भवति—आसं मनः समहमिन्द्रियेणेति मन्त्रेण ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्मा एतानिषूनस्याति प्राति त्वाऽऽसं मनः समहमिन्द्रियेणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

य इषुमात्रे तिष्ठति तस्मै राजन्यायैतानिषून्प्रक्षिपेत्—आसं मन इति । इषुप्रति (प्रतीषु) मन्त्रावृत्तिः । समह० वीर्येणेति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ९ ॥

एषु वज्रो वाजसातमस्तेन नौ पुत्रौ वाजसश्से-दि(याताम्)ति धनुः पत्न्यै प्रयच्छाति । धनुरार्त्नि प्रयच्छतीत्येकेषाम् । पत्नी धनुराज्ञोऽ(र्त्नीअ)पनुदतीत्येकेषाम् । अश्वानुपस्पृशतीत्येकेषाम् ॥ १० ॥

पत्न्यै प्रददाति । अन्ये पक्षाः शाखान्तरस्थाः ॥ १० ॥

इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीति राजतमणिं यजमानः प्रतिमुञ्चते ॥ ऊर्गसीत्यौदुम्बरम् । युङ्ङसीति सौवर्णम् ॥ ११ ॥

अन्यप्रतिविमोकनिवृत्त्यर्थं यजमानग्रहणम् । रजतताम्रसौवर्णान्मणीन्प्रतिमुञ्चते । पृथक्द्रव्यपक्षे तु मन्त्रावृत्तिरिति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

मध्ये सौवर्णमेके समामनन्ति ॥ १२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुमुपावहरते । वरुणोऽसीति सव्यम् । एतद्वा विपरीतम् ॥ १३ ॥

मित्रोऽसि वरुणोऽसीति च दक्षिणं सव्यं च बाहुमुपावहरते यजमानः ॥ १३ ॥

समहं विश्वैर्देवैरिति वैश्वदेव्यामामिक्षायाᳫं हस्तावुपावहरते । अत्रैते हिरण्ये ददाति सौवर्णᳫं राजतं च मणिम् ॥ १४ ॥

वैश्वदेव्यामामिक्षायां हस्तौ दक्षिणोत्तरावुपावहरते यजमानः ॥ १४ ॥

नमो मात्रे पृथिव्या इत्यवरोहन्पृथिवीमवेक्षते ॥ ॥ (ख० १७) ॥ पशूनां मन्युरसि तवेव मे मन्युर्भूयादिति वाराही उपानहावध्यवरोहति ॥ १५ ॥

पृथिव्यवेक्षणमुत्तरकर्मार्थम् । वराहचर्ममय्यावुपानहौ प्रत्यवरोहति ॥ १५ ॥

प्रति त्यन्नाम राज्यमधायीति वारुणीभ्यां मुखं विमृष्टे ॥ १६ ॥

यजमानसंस्कारार्थम् ॥ १६ ॥

अग्रेणाऽऽग्नीध्रं चतुरवस्ता(स्रा)वं खरं विमितं विमिन्वन्ति । दक्षिणत उपचारं क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्मिन्खादिरीमासन्दीं प्रतिष्ठापयति । क्षत्रस्य योनिरसीति तस्यां कृत्त्यधीवासमास्तृणाति ॥ १७ ॥

आग्नीध्रागारस्य पुरस्ताच्चतुरवस्ता(स्रा)वं चतुष्टयनाडिकं चतुर्द्वाधारकमिति केचित् । अन्यस्मिन्स्थाने विमितं खरं विमिन्वन्ति हर्म्यं स्थापयन्तीत्यर्थः । दक्षिणत उपचारं संचारं क्षत्रस्य नाभिरिति तस्मिन्यथोक्तलक्षणामासन्दीं प्रतिष्ठाप्य क्षत्रस्य योनिरसीति तस्यामासन्द्यां कृत्त्यधीवासं चर्मपटश्चा(टं चाऽऽ)स्तृणाति प्रसारयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अवनह्यति हनि विशि मा दᳫंहेत्यवनह्यति ॥ १८ ॥

अवनह्यति बध्नाति आसन्दीपादेषु ॥ १८ ॥

स्योनाऽसीत्यासीदति ॥ १९ ॥

यजमानः ॥ १९ ॥

स्योनामासीद सुषदामासीदेति सीदन्तमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥

गतम् ॥ २० ॥

मा त्वा हिꣳसीदित्यारोहति ॥ २१ ॥

उपविशति ॥ २१ ॥

मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसीदित्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ २२ ॥

गतम् ॥ २२ ॥

निषसाद धृतव्रत इत्यासीनो जपति ॥ २३ ॥

उपविष्टमभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः ॥ २३ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति स्रुवेण गार्हपत्ये रथविमोचनीयानि हुत्वा हꣳसः शुचिषदिति सहसंग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति ॥ २४ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति चतुर्भिर्मरुतामोजसे स्वाहा, इत्यन्तं रथविमोचनीयं जुहोति । हꣳसः शुचिषदिति मन्त्रेणाश्वस्य प्रग्रहं सम्यग्गृह्णातीति संग्रहीता । स रथवाहने प्रष्टिवाहिनं रथं स्थापयति । एतदन्तं यजमान उद्यतबाहुर्भवेदित्येके ॥ २४ ॥

आहिते संग्रहीताऽवरोहति ऋत्विजोऽनश्व(रत्निनश्व)राजानं पर्युपविशन्ते समुपविष्टेषु ब्रह्मा३निव्यध्वर्यु यजमान आमन्त्रयते । त्वꣳ राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसव इति प्रत्याहैवँ होतारं ब्रह्माणमुद्गातारं वाऽऽमन्त्रयते । उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण प्रत्याहुः ॥ २५ ॥

राजानं प्रत्यृ(परित ऋ)त्विजोऽध्वर्य्वादयो रत्निनश्च पूर्वोक्ता उपविशन्ति । पुरस्तादध्वर्युः । दक्षिणतो ब्रह्मा । पश्चाद्धोता । उत्तरत उद्गातेति । रत्निनामानियमः । उपविष्टेषु सर्वेषु यजमानोऽध्वर्युर्ब्रह्मा३नित्यामन्त्रयते । त्वꣳ राजन्ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यसव इति प्रत्याह । एवं ब्रह्माणं प्रति ब्रह्मा३नित्याह त्वꣳ राजन्ब्रह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह, एवं होतारं मित्रोऽसीति । उद्गातारं वरुणोऽसीति ॥ २५ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति स्फ्यं ब्रह्माऽथ राज्ञे प्रयच्छति । अध्वर्युः प्रयच्छतीत्येकेषाम् ॥ २६ ॥

रध्येत्यन्तः । ब्रह्मा प्राकृतं स्फ्यं राज्ञे प्रयच्छति ॥ २६ ॥

एष वज्रोऽसि वाजसातमः ॥ (ख० १८) ॥ तेन मे रध्येति वा राजा पुरोहिताय । पुरोहितः प्रतिहिताय । प्रतिहितो रत्निभ्यस्तमवरपरꣳ संप्रयच्छन्ति । अन्ततोऽक्षावापाय प्रयच्छति ॥ २७ ॥

राजा पुरोहिताय पुरोहितः प्रतिहिताय प्रतिहितो रत्निभ्यो रत्निनामनियमोऽन्ततोऽक्षावापाय प्रयच्छति ॥ २७ ॥

तेन स स्फ्येनाधिदेवनमुद्धृत्य तिस्रः पञ्चाशतः पञ्च वा पञ्चाशतोऽक्षान्निवपति ॥ २८ ॥ उद्भिन्न९ राज्ञ इति ततश्चतुरोऽक्षान्निरूह९श्चतुःशतानपिसृज्य पष्ठौहीं विदीव्यन्ति ॥ २९ ॥ ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्र इत्योदनमधिपणं विजित्य दिशोऽभ्यय९ राजाऽभूदिति पञ्चाक्षाण्यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

अक्षावापस्तेन स्फ्येनाधिदेवनं द्यूतस्थानं तस्मिन्मण्डप उद्धृत्याक्षान्निवपेत् । अक्षाः सौवर्णा अनियतपरिमाणाः परःशता भवन्ति । शताधिकास्तेषां चतुरो निष्कपरिमाणाश्चतुराधिकमाना[1] अवरसंज्ञकाश्चतुरश्रास्त्रिकोणाकारा धनुराकारा वृत्ताकाराः । ब्राह्मणादयो द्यूतकर्मण्यभियुक्ताः पष्ठौहीं महापणत्वेन निधाय मम कर्णयोः, मम विषाणस्य, मम खुरस्य, मम पुच्छस्य, इत्यहिंसन्तो मनसा कृत्वा विदीव्यन्ते (न्ति) विदेवनं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओदनमुद्ब्रुवत इति चाग्न्याधेयवत् । तया विजितया पष्ठौहीमो(द्यौ)दनं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं विदेवनप्रकारो ब्राह्मणांश्चतुरो वर्णानित्योदनमधिपणं विजित्य राजा पश्चाद्गृह्णाति । ब्राह्मणश्चतुरश्राद्गृह्णाति । राजन्यस्त्रिकोणात् । वैश्यो धनुराकारात् । शूद्रो वृत्ताकारात् । एवं गृहीत्वाऽनियतपरिमाणाक्षाणां कतिपयाक्षानादाय निवपति । चतुरश्चतुरो विभजेत् । यदाऽविभक्ते तदाऽपि चतु(त्वा)रो भवति(न्ति) । दिशोऽभ्यय९ राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्राज्ञे प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तानपिसृज्य मङ्गल्यनाम्नो (म्न आ)ह्वयति सुश्लोकाँ३ इति संग्रहीतार९ सुमङ्गलाँ३ इति भागदुघ९ सत्यराजा३निति क्षत्तारम् । तानाहूय ब्रह्मणे क्षेत्रं ददाति ॥ ३१ ॥ यत्कामयते ब्रह्मा त उपद्रष्टारः ॥ ३२ ॥

अथ मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति वक्ष्यमाणान्पुरुषान्सुश्लोकाँ३इत्यादिक्षत्तारमित्यन्तानाहूय चतुष्पात्क्षेत्रं ब्रह्मणे ददाति । मङ्गल्यनामानो दीयमानस्य क्षेत्रोऽ(त्रस्यो)पद्रष्टारो भवन्ति चतुष्पात्क्षेत्रं चत्वारः पादा अस्येति । अथवा चतुर्भिर्बलीवर्दैः सह क्षेत्रं ब्रह्मणे ददाति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यां कामयेत भार्यामस्यै प्रजा राष्ट्र९ स्यादिति तस्या औपासने प्रतिहितमन्वारम्भयित्वा

---

1 श्चतुरतमानाः मानशब्दो गुञ्जादिषु व्यवह्रियत इति गम्यते ।

प्रजापते न त्वदेतानीति ये पात्रेषु लेपास्तैर्नाम-
व्यतिषञ्जनीयौ होमौ जुहोति ॥ ३३॥ असा-
वामुष्यायणोऽमुष्या असौ पुत्र इति नामनी
व्यतिषजति ॥ ३४ ॥

यस्याः पुत्रो राज्ञः(जा) स्यादिति कामयेत तस्या औपासने भिन्ने समुदिते वा तं प्रति-हितं तस्याः पुत्रमन्वारम्भयित्वा पालाशादिपात्रस्थलेपाञ्जुह्वां गृहीत्वा प्रजापते न त्वदे-तानीत्यृचमुक्त्वा राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रवर्मणः पुत्रोऽदितिदाया राजेन्द्रचोळ(ल)वर्मपुत्रः स्वाहा । एवं द्वितीयहोमः । अथ नामनी व्यतिषजति प्रजापते० तन्नो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वा राजेन्द्रवर्मा राजेन्द्रचोळवर्मणः पुत्रो वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहेति प्रथमा । एवं द्वितीया तन्नो अस्त्वित्यन्तमुक्त्वाऽदितिदाया राजेन्द्रवर्मा पुत्रो वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा, इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

शौनःशेपमाख्यापयते । ऋचो गाथामिश्राः
॥ (ख० १९) ॥ परःशताः परःसहस्रा वा ॥ ३५ ॥

शुनःशेपेन दृष्टं शस्त्रं शौनःशेपं, तदध्वर्युर्होतारं वाचयेत् । तेन 'वरुणपाशादे-वैनं मुञ्चति' (तै० ब्रा० १-७-१०) इति ब्राह्मणम् । तत्र ऋक्संख्यां विधत्ते—परःशतं भवति (तै० ब्रा० १-७-१०) इति । परःशतं शतादधिकम् । ऋक्संख्या चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—शौनःशेपमाख्यापयत ऋचो गाथामिश्राः परःशताः परःसहस्रा वा (आप० श्रौ० १८-१९-३०) इति ॥ ३५ ॥

हिरण्यकशिपावासीनो होताऽनुशꣳसति ॥ ३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृणाति । ओमि-
त्यृचः प्रतिगरस्तथेति गाथायाः ॥ ३७ ॥

शौनःशेपाख्यानकाले वाच्यतो भवेद्यजमानः । ओँ इत्यृचः प्रतिगरस्तथेति गाथायाः । हिरण्यकशिपावासीनो होतारं शंसति । हिरण्यकूर्चयोस्तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिगृ-णाति ॥ ३७ ॥

अपवृत्ते शौनःसे(शे)पे हिरण्यकशिपुं होत्रे
ददाति । हिरण्यकूर्चावध्वर्यवे ॥ ३८ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते शौनःशेपे शस्त्रस्य शस्त्रमिति (शस्त्रे) यजमानो हिरण्यक-शिपुं होत्रे हिरण्यकूर्चम (र्चाव) ध्वर्यवेऽभिषेचनीयौ च रुक्मौ ददाति ॥ ३८ ॥

अत्र मारुतेनैकविꣳशतिकपालेन वैश्वदेव्याऽऽमि-
क्षया प्रचरेत् । एना व्याघ्रं परिषस्वजानाः सिꣳ

हं हिन्वन्ति महते सौभगाय। समुद्रं न सुहुतं तस्थिवांसं मर्मृज्यन्ते द्वीपिनमप्स्वन्तरित्यवदास्य-न्पुरोडाशमभिचरन्स्फ्येन समया विभिन्द्यात् । स्फ्य आश्लिष्येद्यद्यावमार्जेत्तद्विष्णव उरुक्रमाया-वद्येत् ॥ ३९ ॥

हविर्धानं प्रविश्य मारुतवैश्वदेवयोः प्रचारः। स्फ्येन पुरोडाशं भिन्द्यादित्यादि ॥३९॥

अत्रैते हिरण्ये ददाति । सौवर्णं राजतं मणिं च । यदि पुरस्ताद्दत्ते भवतः ॥ ४० ॥

भेदने पुरोडाशे (शस्य) कृते नास्ति स्विष्टकृतं, समानं तु स्विष्टकृदिडामार्जनान्तम् । हिरण्ये सौवर्णं राजतं मणिं च ब्रह्मणे ददाति । यदि पुरस्तान्नदद्यात्तदा ॥ ४० ॥

माहेन्द्रप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥

माहेन्द्रस्य प्रचरणादि कर्म नित्यम् । अतिग्राह्यहोमाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

अवभृथादुदेत्यापां नप्त्रे स्वाहेत्यप्सु जुहोति ॥ ४२ ॥

फलचमसप्रयोगो गुणफलाश्च प्रवर्तन्ते । समानमाऽवभृथात् । अवभृथेष्टिमनूयाजान्तां विधायावभृथादुदेत्यापां नप्त्रे स्वाहेति होमः । यत्ते ग्राव्णेति पवित्रवत् ॥ ४२ ॥

ऊर्जो नप्त्रे स्वाहेति शुष्के स्थाणौ दर्भस्तम्बे वा ॥ ४३ ॥

जुहोतीत्यनुवर्तते । अवभृथदेशविहारयोरन्तराले होमे दर्भस्तम्बादिषु वा ॥ ४३ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहेति प्रत्येत्य गार्हपत्ये ॥ ४४ ॥

विहारदेशं प्राप्यापोऽन्वचारिषमित्युपस्थायाग्नय इति गार्हपत्ये जुहोति । ४४ ॥

ऐन्द्रीं सूतवशामनूबन्ध्यामालभते ॥ ४५ ॥ तस्या नैवारं पशुपुरोडाशं चतुष्पद्याः सूनाया निर्वपति ॥ ४६ ॥ शकटपत्याम्नायो भवति ॥ ४७ ॥ संतिष्ठतेऽभिषेचनीयः ॥ ४८ ॥

॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

उदवसानीयादि । इन्द्रदेवत्यां सूतवशामनूबन्ध्यामालभते । इन्द्राय गोर्वपाया मेदस इत्यादि । तस्यां नीवारेभ्यः पशुपुरोडाशस्य निर्वापः (एवं पशुपुरोडाशं निरुप्य)

पशुपुरोडाशं नैवारं चतुष्पद्याः सूनाया निर्वपति । चतुष्पद्याः सूनाया यस्या मांसं छिद्यते विक्रयार्थम् । तस्यां नीवारेभ्यः पशुपुरोडाशस्य निर्वापः । एवं पशुपुरोडाशं निरुप्याष्टौ देवसुवां हवींषि राज्ञो निवपनादि । शेषं पूर्ववत् । एवमभिषेचनीयः समाप्यते ॥४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ संसृपां हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते--

श्वोभूते सप्तभिः सꣳसृपाꣳ हविर्भिरन्वहं यजते ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातम् ।
पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्राऽऽहवनी-
यः पूर्वः स्यात्तत्रापरस्या गार्हपत्यः सप्तम्या इष्टेः
प्राग्वꣳश आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ॥ १ ॥

सम्यक्सृप्यते प्राप्यते वीर्यमाभिरग्न्यादिभिर्देवताभिरिति संसृपो देवतास्तासां हवींष्यपि तन्नामकानि । तान्येतानि हवींषि प्रशंसति—' वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । तत्सꣳसृद्भिरनुसमसर्पत् । तत्सꣳसृपाꣳ सꣳसृप्त्वम् । अग्निना देवेन प्रथमेऽहन्ननु प्रायुङ्क्त ' (तै० ब्रा० १-८-१) इत्यादि । स वरुणः प्रथमेऽहनि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं प्रायुङ्क्ताऽऽग्नेयमष्टाकपालं निरवपदित्यर्थः । द्वितीयेऽहनि वाग्रूपया सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये प्रसवकारणेन सवित्रा सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे ब्राह्मणाभिमानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् । षष्ठे द्योतनात्मकेनेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवत् । सप्तमे स्वकीयदेवतारूपेणातीतकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजमानेन सोमेन सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवता त्वष्ट्रा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे यज्ञरूपेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरुप्य तदिन्द्रियमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि संसृपो यागा भवेयुस्तदाऽसौ यजमान इन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नोतीति ब्राह्मणार्थः । उत्पत्तिविधिभिर्विहितानां संसृपामनेनार्थवादेन भिन्नदिनानुष्ठानविधिरुन्नेयः । षष्ठ्यामागामिनो दशपेयस्य देवयजनस्य पश्चात्संसृपां हविषामुत्तमायामिष्टेराहवनीयायतनं दशपेयस्य प्राग्वꣳशे गार्हपत्यस्थाने यथा स्यादेवं पश्चाद्दा-

१ सप्त वा ।

र्शपौर्णमासिकी वेदिर्भवेत् । अग्निहोत्रं हुत्वा संसृपां हविर्भिर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वेषां संसृपां हविः० इति सर्वेषामाग्नेयमष्टाकपालं हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयस्याऽऽहवनीयस्याऽऽयतन उत्तरस्य गार्हपत्यायतनम् । श्वोभूते सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा । श्वोभूते सावित्रं द्वादशकपालं० उपध्वस्तो दक्षिणा, पूर्ववद्विहारः । श्वोभूते पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा । श्वोभूते बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा । श्वोभूत ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वारुणं दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा । सर्वेषां पूर्वस्याऽऽहवनीयमुत्तरस्य गार्हपत्यम् । तत्प्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—'श्वोभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा सँसृपाँ हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमध्यवस्यति । यत्र पूर्व आहवनीयस्तत्रोत्तरो गार्हपत्यः । उत्तमायाः प्राग्वꣳश आहवनीयो बहिर्गार्हपत्यः ' (आप० श्रौ० १८–१०–९) इति ॥ १ ॥

अथाष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कंचित्कालविशेषमाह—

अथ तया यजते । तस्याꣳ सꣳस्थितायामपराह्णे दशपेयाय दीक्षते ॥ २ ॥ अप्सु दीक्षायाः स्थाने षट्पुण्डरीकां द्वादशपुण्डरीकां वा हिरण्यस्रजं यजमानः प्रतिमुञ्चते ॥ ३ ॥ तदहर्दीक्षितो राजानं क्रीणाति दशभिर्वत्सतरैः साण्डैः ॥ ४ ॥ न पणते न परिवहति ॥ ५ ॥ क्रयमेवापरं करोति ॥ ६ ॥ पुरस्तादुपसदाꣳ सौम्यं चरुं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्ट्रमुपरिष्टाद्वैष्णवम् ॥ ७ ॥

अभिषेचनीयात्सोमयागादूर्ध्वं दशपेयः सोमयागः कर्तव्यः । तस्य च संसृब्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽहन्येका दीक्षा कर्तव्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसद्दिन उपसद्यागात्पूर्वं सौम्याख्येन संसृपाऽष्टमहविषा प्रचरेत् । मध्यमोपसद्दिने पौर्वाह्णिकापराह्णिकोपसदोर्मध्ये त्वाष्ट्रेण नवमहविषा प्रचरेत् । तृतीयोपसद्दिने पौर्वाह्णिकापराह्णिकोपसदावनुष्ठायोपरिष्टाद्वैष्णवेन दशमहविषा प्रचरेत् । दशपेयतन्त्रमध्ये त्रयाणां हविषामनुष्ठानमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—अपराह्णे दशपेयस्य तन्त्रं प्रक्रमयतीत्युपक्रम्यैवं पठ्यते- एका दीक्षा । तिस्र उपसदः । पुरस्तादुपसदाꣳ सौम्यं चरुं निर्वपति । अन्तरा त्वाष्ट्रमष्टाकपालमुपरिष्टाद्वैष्णवं त्रिकपालम् (आप० श्रौ० १८–२०–१९) इति ।

ननु राजसूये संसृप्शब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींष्याम्नातानि तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते—पुरस्तादुपसदाꣳ सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन (तै० ब्रा० १–८–१) इति।

योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नुपरि(दि)ष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्युपसदामङ्गानीति प्राप्ते ब्रूमः—उपसदामिति षष्ठ्याः कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौम्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरामिदं वाक्यं नत्वङ्गाङ्गिभावपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

अत्रेयं पद्धतिः—वारुणेनेष्ट्वा तदहरेव द्वादश्यामपराह्णे दर्शपर्येन यक्ष्य इत्यादि । प्रथमोपसदि तदहरेव वरणभेदपक्षे भार्गवं होतारमस्मिन् वृणीते, न सप्तहोता, न सोमपरिवेषणम् । दीक्षणीयां विधाय वपनं कृत्वाऽऽपो अस्मानिति स्नानादि, अपोऽश्नातीत्यन्ते तस्मिन्स्थाने द्वादशपुण्डरीकस्रजं प्रतिमुञ्चते । शरीरे द्वादशपद्ममालामाबध्नाति, न मन्त्रेणैवेति लिङ्गात् । अथास्मै क्षौममहतमित्यादिसनीहारप्रस्थापनान्तान्गृहीतान्पांसूंस्त्रेधा विभज्य तत्सा गृहेषु निदधाति । देव सूर्येत्यादि प्रजाभ्यस्त्वेत्यन्तं लुप्यते । पूर्वमेव क्रीतं (तानि) पुरोहितग्रहाऽऽग्र(गृहग)तसोमफलान्याहृत्य क्षौमेण वाससोपसंगृह्येत्यादिविस्रंसनान्तं कृत्वा सोमविक्रयिणे प्रदाय वत्सतरीं पुनस्तूष्णीमेव ददाति । अस्मे ज्योति० स्वजा असीत्यादयोऽपोर्णुते, न स्वान भ्राजः । तूष्णीमुष्णीषदण्डयोः प्रदानं मैत्रावरुणाय, मित्रो न एहीत्याद्यच्छिद्रपत्र इत्यन्तो लुप्यते । वनेषु व्यन्तरिक्षामित्युष्णीषबन्धनं कर्तव्यम् । हस्तेन राज्ञे नयनमा प्राग्वंशात् प्राग्वंशसमीपे यत्र कुत्रापि(क्वचित्) सोमफले(ल)के स्थापयित्वाऽऽतिथ्येन प्रचरति । आतिथ्याया हविष्कृदन्तं कृत्वा, उर्वन्तरिक्षमिति प्रव्रजति प्रतिप्रस्थाता पूर्वःप्रतिपद्यत इत्याद्यातिथ्यया प्रचर्य मदन्तीभिर्मार्जनान्ते सौम्यस्य कर्माऽऽस्तीर्णपक्ष उपसादनम् । उपसदां प्रस्तरबर्हिरेव परिधयश्च सोमाय श्यामाकश्चरुः, बभ्रुर्दक्षिणा । पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य तदहरेवाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य विरमति । त्रयोदश्यां श्वोभूते पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्तेऽन्तरा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं० शुण्ठो दक्षिणा । ततो यूपाहुत्यादि । ततः श्वोभूते चतुर्दश्यां पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्य वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा, ब्राह्मणभोजनान्तेयमेवेष्टिराज्येडान्तेति भाष्यकृत् ॥ ७ ॥

तासामौपसदं बहिः(र्हिः) परिधयश्चार्थं साधयन्ति ॥ ८ ॥

तासामिष्टीनामौपसदं तन्त्रं बहिः पृथक्तन्त्रत्वात्कृत्स्नेष्टिचोदनाच्च परिध्यादयोऽर्थान्साधयन्ति संगृह्णन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सप्तदशो दशपेयोऽग्निष्टोमः । सारस्वतीर्वसतीवरीः ॥ ९ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनादि । वसतीवरीग्रहणकाले यदा सरस्वतीनदीसमीपे देवयजनं तदा तत्र वसतीवरीः । अन्यथा तज्जलमाहृत्य बहुयाजी कुम्भ्यस्तं(म्भीस्थं) कृत्वा गृह्णाति ।

यद्वा—प्रकृतौ वहन्तीनां गृह्णातीति प्रवाहमात्रगतानामपां वसतीवरीत्वादत्रापि तत्प्राप्तौ सरस्वतीगता एवाऽऽपो विधीयन्ते ॥ ९ ॥

चोदकप्राप्तं होतृसामान्यादिकं बाधितुं विशेषानाह—

भार्गवो होता भवति । श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामम् ॥ १० ॥

प्रकृतौ यः कोऽपि होतेत्यत्रापि तत्प्राप्तौ भृगुगोत्रोत्पन्न एवेति विशेष्यते । प्रकृतौ ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रत्याज्यस्तोत्रे गायत्रसाम्नो विहितत्त्वात्तदपवादाय श्रायन्तीयं सामात्र विधीयते । श्रायन्त इव सूर्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं साम श्रायन्तीयम् । प्रकृतौ यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमसामत्वात्तदपोह्य वारवन्तीयं साम विधीयते । अश्वं न त्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं साम ॥ १० ॥

अथ पद्धतिः- महारात्रे बुद्ध्वे त्यादिपरिप्लवासादनान्ते ।

पात्रसंसादनकाले दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ ११ ॥

दश चमसानधिकान्प्रयुनक्ति ॥ ११ ॥

उन्नयनकाले दश चमसानधिकानुन्नयति ॥ १२ ॥

एवं चमसोन्नयनकालेऽपि दश चमसानधिकानिति वचनाच्चमसाध्वर्यव(र्यूणां)वृद्धिः ॥ १२ ॥

भक्षणकाले य आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोमपीथः स भक्षस्य कर्ता दशमात्पुरुषादन्वाख्याय शतं ब्राह्मणाः सोमपाः संप्रसर्पन्ति ॥ १३ ॥ दश दशैकैकं चमसं भक्षयन्ति ॥ १४ ॥

शतं ब्राह्मणाः सोमयाजिनो वक्ष्यमाणगुणविशिष्टाः सदः प्रसर्पन्ति । एवं सदसो वृद्धिः । भक्षणकाले प्राकृतेषु चमसेषु भक्षितेषु चापूर्वचमसान् । शतं ब्राह्मणाः सोमयाजिन एकैकस्मिन्दश दश सोमयाजिनः, आ दशमात्पुरुषादविच्छिन्नसोमपीथान्दश पुरुषान्कथयेरन्नीदृग्भूतेति न प्रतिज्ञामात्रेण तेऽपि विद्यावन्तः प्राकृतपरिमाणादधिकाः स्थविष्ठांश्चमसानुन्नयन्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वर्यवे ददातीति यथासमाम्नातम् । उक्षाणं ग्रावस्तुते वेहायमानामिवोऽन्नेत्रे वस्तं सुब्रह्मण्याय ॥ (ख०२१) ॥ १५ ॥

प्राकाशौ सुवर्णदर्पणौ । हिरण्यस्रजमुद्गात्रे । रुक्मं वर्तुलं सुवर्णाभरणं होत्रे । अश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्याम् । द्वादश पष्ठौहीर्ब्रह्मणे । वशां मैत्रावरुणाय । ऋषभं ब्राह्मणाच्छंसिने । वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । स्थूरीयवाचितमच्छावाकाय । अनड्वाहमग्नीधे । एकगोयुक्तं रथं चमसाध्वर्यवे ददातीत्येके । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १९ ॥

ननु राजसूये श्रूयते प्राकाशावध्वर्यवे ददाति (तै० सं० १-८-१८) इति । प्राकाशौ दीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाधकावुताध्वर्युभागस्यैव । तत्र प्राकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रुतिकृतेन दानसंबन्धेन प्राकाशावध्वर्यव इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपोदिते सति देयद्रव्यप्रतीतेर्देयान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वपक्षः । अध्वर्यवे ददातीति संप्रदानकारकवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियासंबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः ॥ १९ ॥

संतिष्ठते दशपेयः ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः, न होम इति भाष्यकृत् । दशपेयोऽग्निष्टोमहोमयागः । अवभृथादुदेत्यानूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवामेतानि हवींष्यनुनिर्वपतीत्यादि । समाप्यते दशपेयः ॥ १६ ॥

तस्मिन्सꣳस्थिते दिशामवेष्ट्या यजते ॥ १७ ॥

तस्मिन्संस्थिते दशपेय उपोपणं कृत्वा पञ्चाग्नीन्समारोप्य दिशामवेष्ट्योदवस्यति, न पूर्णाहुतिः । नोदवसानीयधर्माः पञ्चकपालादयः । इदमूनश्रेय इति कृत्वाऽग्नीन्माथित्वोपावरोह्याऽऽयतने निदधाति ॥ १७ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातꣳ हविषो हविष इष्ट्वा बार्हस्पत्यं प्रत्यभिघारयेत् ॥ १८ ॥

दिशामवेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । अद्य यज्ञाय दिशामावेष्टꣳ हविः० शाखाहरणमित्यादि कुम्भीलेपनान्तम् । अग्नये जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं० इत्यादि । प्रातर्दोहकर्म । मित्रावरुणाभ्यामिति निगमाः । घर्मोऽसीति लौकिकदध्यानयनम् । आग्नेयादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि अभिघारणम् । दक्षिणाकाले हिरण्यर्षभपष्ठौहीवशाशितिपृष्ठाः । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ १८ ॥

तयाऽन्नाद्यकामः स्वर्गकामो वा यजेत ॥ १९ ॥

यजमानः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणो यजमानो मध्ये विधायाऽऽहुतिमाहुतिꣳ हुत्वाऽभिघारयेत । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ॥ २० ॥

एतयैवेष्ट्या राजसूयाद[न्न]कामसंयोगे ब्राह्मणादयः कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अथावेष्टीर्विधाय द्विपशुयुक्तं पशुबन्धकर्म विधत्ते—

श्वोभूते द्विपशुना पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

यस्मिन्दिने दशपेयसमाप्तिस्तस्मिन्नहन्यपराह्णे वेत्याऽऽस्तम्बः । श्वोभूत इति सूत्रकारवचनबलात् । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि ॥ २१ ॥

आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पष्ठौहीम् । अश्विभ्यामुपांशु मारुत्या प्रचरति । आश्रुतप्रत्याश्रुते अप्युपांशु भवतः । उच्चैरादित्यायाः ॥ २२ ॥

अदितिर्देवता यस्याः सेत्यादित्या मल्हा मणिला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः । पृश्निरल्पतनुः श्वेतवर्णा वा । अदितेर्भूमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्यत्वमसकृदुक्तं तदेतदभिप्रेत्य प्रशंसति—आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पृश्निं पष्ठौहीम् । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीची दधाति (तै० ब्रा० १–८–३) इति । पाठप्राप्तं क्रमं प्रशंसति आदित्यया पूर्वया प्रचरति । मारुत्योत्तराया (तै० ब्रा० १–८–३) इति । आश्रवणस्य चोदकप्राप्तमुच्चध्वानित्वमादित्ययागेऽनूद्यापवदितुं विधत्ते—उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उपांशु मारुत्यै (तै० ब्रा० १–८–३) इत्यादि ।

अथ पद्धतिः—न षड्ढोता पश्चिष्ट्यादि उपशयेन सह यूपत्रयच्छेदनमग्निष्ठादिस्वरुद्व(त्र)यं वेदिकाले यूपैकादशिनीवत् । अग्रेणाऽऽहवनीयमेको दक्षिणांसस्थान एकस्तस्माद्रथाक्षमात्रमेकं भवति । एकस्मिन्पक्षे द्वयपक्षे वा तस्मिंस्तयोर्वा भवति प्रयोगः । तदशुभम् । अग्रेणाऽऽहवनीयमेव भवत्येको यूपः । तस्माद्रथाक्षमात्रद्वयस्योपरत्रयस्य(येन) तृतीयभागेन चतुर्भिः पश्चादित्याद्यङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तेन सप्तनवाधिकसप्तत्यङ्गुल्या संमितेन वेदिमानम् । केचिद्यूपस्यांसयोः स्थितं स्याद्वैकस्य रथाक्षस्योपरद्वयस्य तृतीयभागेन । केचिदर्धाङ्गुल्यास्तृतीयभागातिरिक्तैक(द्वि)चत्वारिंशदङ्गुल्या संमितेन वेदिमानम् । दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । एकादशिनीप्रकृतित्वात् । केचिच्छम्यामात्रामिच्छन्ति । पात्रप्रयोगे षड्यूपरशना द्वे पशुरशने द्वे कुम्भ्यौ द्वे शूले चतस्रो वपाश्रपणी(ण्यो) दर्भयुगलौ यूपकाल एकादशिनीवत् । यूपद्वयस्योच्छ्रयणं रथाक्षमात्रो यूपान्तराल उपशयनिधानं चैकादशिनीवत् । द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिव्ययणं पशुभ्यामेहीति केचित् । मल्हा मणिला मांसपिण्डद्वयं यस्या ग्रीवायाः सा मल्हा । पृश्निः पष्ठौही च गर्भिणी चोपद्व(श)य उपाकरोति । उपशय आखुनिर्देशः । पञ्चहोमे च द्विवचनेनोहः । निष्क्रीते इमे यज्ञियभागमिताम् । सुवर्गं यातम् । उपाकृते शशमाने । अपीताम् । सा ते द्विवचनेन । तेषां ये वव्राते(व्रिरे) ते स्वरा इमायुं कृण्वन्तु संज्ञपयत । स्वर्विदौ स्थः स्वरित-

मित्यादि । द्विवचनेनैव लोकविदौ स्थो लोकमितं नाथविदौ स्थो नाथमितं गातुविदौ स्थो गातुमितं न वा उ वेतन्म्रियेथे न रिष्यथो देवा२ इदिष्व आशानां वा नानाप्राणः पशुभ्यामपीतं रविष्टां वाशिषाथां वेपिषाथां पलायिषाथां समज्ञासाथां निमेहथः शकृत्कुरुथः, अभयं कृतं सर्वाभ्यो मृडतं यत्पशूमायुमकृणुत प(पा)शाभ्यां पशून् प्रमुञ्चत ओषधे त्रायस्वैनं द्विःस्वधितेः मैनमिति च । यौ वामात्मानौ पशुषु प्रविष्टौ यौ वितस्थाते, आत्मन्वन्तौ घृतवन्तौ गच्छतं, विन्दतं, दृꣳहतं, ओषधीः कृतम् । आदित्येभ्यश्छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्येत्यादि उच्चैरादित्याय । मरुद्भ्यो गोर्वपाया मेदस इत्यादि उपांशुना । वपामार्जनान्ते वरदानमुक्तं गार्भिण्या पष्ठौह्याश्च । पशुपुरोडाशादिवपावत्प्रचारोऽङ्गानां शेषमेकादशिनीवत् । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि द्यावा धूमो गच्छतु० पृणेथाꣳ स्वाहेत्यादि यूपोपस्थानादि ब्राह्मणभोजनान्तं संतिष्ठते द्विपशुयुक्तं कर्म ।

श्वोभूते द्वितीयायां सद्यो वा सात्यदूतानां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । सात्यदूतानां हविरिदमेषां मयि । अमावास्यास्तन्त्रम् । निर्वापणकालेऽश्विभ्यां पूष्णे जुष्टं० द्वादशकपालं सरस्वते सत्यवाचे० चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालम् । अश्विनौ पूषन्हव्यꣳ रक्षध्वं(स्व) सरस्वन्सत्यवाक् । हव्यꣳ रक्षध्वं सवितः सत्यप्रसव हव्यमित्यादि प्रधानयागान्तेऽश्विनोः पूष्णोरहमन्नादः प्रजनिषीय प्रजया च पशुभिरिति वा । उत्तरयोरन्नादः । दक्षिणाकाले तु तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धनुस्तिसृधन्वं तत्प्रक्षेपाय निर्मिता शुष्कदृतिः । तदुभयमत्र देयम् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः ॥ २२ ॥

अथ प्रयुजां हवींष्युच्यन्ते—

ततः श्वोभूते षड्भिः प्रयुजाꣳ हविर्भिर्यजते ॥ २३ ॥

सात्यदूतानां हविषि समाप्ते ततः परेद्युः प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । प्रयुजां हविरिदम्० ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीति यथासमाम्नातम् ।
दक्षिणो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ २४ ॥

निर्वापणकालेऽग्नये जुष्टं० सोमाय जुष्टं० सवित्रे जुष्टं० बृहस्पतये जु० त्वष्ट्रे जुष्टं० अग्नये वैश्वानराय जुष्टं० इत्यादि प्रधानयागान्ते सोमवर्जमन्नादः । दक्षिणाकाले रथस्य वाहनं रथवाहनमन्यच्छकटं यस्मिञ्शकटे रथस्येषयोरग्रमवस्थाप्यते तस्य रथवाहनस्य शकटस्य वाहको दक्षिणो यो बलीवर्दोऽसौ पूर्वषट्के दातव्य इति भाष्यकृत् । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः संतिष्ठते ॥ २४ ॥

अथोत्तरषट्कस्येष्टिमाह—

श्वोभूते षड्भिरुत्तरैः सारस्वतं चरुं निर्वपतीति यथासमाम्नातम् ॥ २५ ॥ तिसृधन्वꣳ शुष्कदृतिर्दण्डमुपान-

हौ च तद्दक्षिणाऽश्वो वा । शोणकर्ण इत्येकेषाम् । तत्प्रतिराजभ्यः प्रहिणोति ॥ २५ ॥ अभ्यषिक्षि राजाऽभूवमित्यावेदयाति ॥ २६ ॥

श्वोभूते प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्य इत्यादि । षट्चरवः । सरस्वत्यै जुष्टं० पूष्णे जुष्टं० मित्राय जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० क्षत्रपते जुष्टं० अदित्यै जुष्टं० इत्यादि पिण्डं कृत्वा घर्मोऽसीति स्थाल्यां क्षिपतीत्यादि । उत्तरो रथवाहनवाहो दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः । अत्र ब्राह्मणेऽपि—दूतान्प्रहिणोति । आविद एता भवन्ति । आविदमेवैनं गमयन्ति । अतो दूतेभ्य एव न च्छिद्यते (तै० ब्रा० १–८–३) इति विधिर्द्रष्टव्यः । प्रतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समन्ताद्वेदयन्ति ख्यापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैवं यजमानमाविदं गमयन्ति आ समन्ताद्विद्यते ख्याप्यत इत्यावित्कीर्तिस्तां प्रापयन्ति । किं चायं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं विच्छेदो न भवति किंतु सर्वदा बहवो दूताः संनिहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणप्रकार आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—'तान्यभ्यवस्नाय प्रतिराजभ्यः प्रहिणोति । अभ्यषिक्षि राजाऽभूवमित्यावेदयते' (आप० श्रौ० १८–२२–४) इति । तानि तिसृधन्वादीनि दक्षिणाद्रव्याण्यभ्यवस्नायाभित आक्रम्य स्नात्वा तानि प्रतिराजभ्यो दर्शयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज्ञ एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति अभिषिक्तोऽस्मि युष्माकं सर्वेषां राजाऽभूवमिति ॥ २६ ॥

संवत्सरमग्निहोत्रं जुहोति ॥ २७ ॥ अनुसंतत्यै तत्र येऽग्निहोत्रेणाप्रतिषिद्धाः क्रतवस्तानाहरेत् ॥ २८ ॥ संवत्सरे केशवपनीयेनातिरात्रेण यजते ॥ २९ ॥ तत्र वपनप्रवादा मन्त्रास्तेषामादिप्रवादैरादितो वापयेतान्तप्रवादैरन्ततः । संतिष्ठते केशवपनीयः ॥ ३० ॥

केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । तत्र कात्यायनः—अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः (का० श्रौ० १९–९–२६) इति । पशुबन्धद्वयानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् । ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासी सुत्यः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते । रात्रिमतीत्य वर्तेत इत्यतिरात्रोऽतिरात्रसंस्थया कार्यः ॥

ततः संवत्सरमग्निहोत्रꣳ हुत्वा केशवपनीयेन(यक्ष्ये) यजेत । संवत्सरमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्यान्याग्रयणानि प्रवर्तन्ते अन्यानि नित्यानि नैमित्तिकानि । न काम्यानि । श्वोभूते प्रथमायां वपनं कृत्वा केशवपनीयेनातिरात्रेण यक्ष्य इत्यादि पवित्रवदेका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चम्यां प्रसुत इति । तस्मिन्प्रयोगे दीक्षणीयां कृत्वा वपनकाले स्वधिते मैनमिति कृत्वा ये केशिन इत्याद्यापस्तम्बः । येनावपदित्यन्तैश्चाऽऽदिप्रवादैश्चतसृभिर्वपनं देवश्रूरित्यस्य स्थाने दन्तधावनादि । अतिरात्रसंस्थः केशवपनीयः । सप्तविंशत्या गोभिस्ते क्रीणानीति विशेषः । षोडशिमान् । अष्टाविंशत्येति केचित् । सर्वमतिरात्रवत् । पूर्ववत्फलचमसप्रयोगः । अनूबन्ध्यावपायां हुतायां मा ते केशानित्यादि यत्समीन्तमित्यन्तैरन्तप्रवादैर्वपनं कृत्वा स्नात्वाऽयं प्रयोगः । सर्वमहीनद्वादशाहवत् ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तस्मिन्सꣳस्थिते व्युष्टिद्विरात्रेण यजेत ॥ ३१ ॥

तस्मिन्केशवपनीये समापिते व्युष्टिद्विरात्रेण यक्ष्य इत्यादि ॥ ३१ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति ॥ ३२ ॥

तस्य व्युष्टिद्विरात्रस्य । सावित्रमग्निं चेष्य इत्यादि शर्कराणामुपकल्पनं सनीहारप्रस्थापनान्तं कृत्वा समन्वारम्भहोमः—अपैतु मृत्यु० इत्यादि । केचिदत्रोपदिशन्ति । द्वादशाहं दीक्षितो भवति । आगामिन्यां तृतीयायां प्रायणीयया प्रचर्य सोमक्रयणकाले गवा ते क्रीणानि तस्या आत्मा० भूयो वा० एकोनशतगोभिस्ते क्रीणानि । षट्पञ्चाशद्गोभिस्ते क्रीणानीति केचित् । ततः परेद्युः पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य सेनेन्द्रस्येत्यन्ते संभारयजूꣳषीति व्याचष्टे । एवं सर्वोपस्थानान्ते यूपच्छेदनकालेऽग्निष्ठप्रथमांस्त्रयोदश यूपान्मन्त्रेणेत्यादि । वेदिकाल एकादशिनीवत् । दश रथाक्षामित्यादि । उपसदि पञ्चम्यां पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य वेदिकरणम् । विमिमीत्वेत्यभिमन्त्रणम् । चतुःशिखण्डेति । तत उत्तरवेदिदेशमध्ये शङ्कुमित्यादि । दध्ना मधुमिश्रेण शर्कराभिरिति बाह्या लेखाः संपूरणार्थाः कृत्वाऽऽपराह्णिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य, श्वोभूते पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य प्रजापतिस्त्वा सादयत्वित्यादि संचितोक्थ्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्णिक्यौ । द्वादशेऽहनि प्रवर्ग्यमुद्वास्याग्निप्रणयनं कृत्वाऽतिमुक्त्यन्ते काठकाहुतयः । असवे स्वाहेत्यन्ता एकविंशतिश्छदिःसदः संतृण्णे अधिषवणफलके । अग्नीषोमीयकालेऽग्रेवासनान्तम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति । त्रैष्टुभमुत्तरम् । रथंतरं पूर्वेऽहन्त्साम भवति । बृहदुत्तरे वैखानसम् । पूर्वेऽहन्त्साम

भवति । षोडश्युत्तरे हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति । हविष्कृन्निधनमुत्तरम् । अमावास्यायां पूर्वमहर्य-जनीयमुत्तरम् । आपूर्यमाणपक्षस्य वा । ये पुण्ये अहनी स्याताम् ॥ ३३ ॥

श्वोभूते ध्रुवाः प्रयुज्य षोडशिपात्रं न वा परिप्लवादि । पशुपात्राणां काले त्रिगुणा दश पञ्च द्विगुणा पञ्च कुम्भ्यः पञ्च शूला वपाश्रपणीर्दर्भयुगलानि ऐन्द्रवायवग्रम् । पशु-भिरेहि आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्कं मिनोति । अञ्ज(अभ्ययादा)नाद्याग्निष्ठाद्दक्षिणमित्याद्यु-त्तरापवर्गः । तत उपशयनिधानं कार्पेय्यैकादशिनीवत् । आग्नेयमग्निष्ठाद्दक्षिणोत्तरयोरैन्द्रौ । उत्तरे सारस्वतः पशुः । दक्षिणे सावित्रः । तत उपशय आखुनिर्देशः । दक्षिणाकाले दशसहस्रं ददाति । अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोम, अग्निष्टोमसंस्थायां यज्ञायज्ञीये स्तूयमान उत्तरस्मिन्नहनि वसतीवरीर्गृह्णाति । सूक्तवाक उच्यमाने श्वः सुत्यामिति प्रैषं पत्नीसंयाजान्ता संतिष्ठते ।

मैत्रावरुण्या शाखाच्छेदनादि कुम्भीलेपनान्तं दिवैव रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य दोहनं, पशुशाखाहरणादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वेत्यादि, अतिरात्रसंस्थाः सषोडशिकाः । पशुपात्रप्रयोगे द्वादश यूपरशनाः षट्पशुरशनाः षट्कुम्भ्यः शूलाश्च वपाश्रपणीर्दर्भयुगलानि च शुक्रग्रहादि पशुभिरेहीत्यादि आश्विनौ गृहीत्वा षड्यूपान् मिनोति । अग्निष्ठाद्दक्षिणोत्तरयोर्दक्षिणत आरभ्य व्यत्यासेनोदगपवर्गाः पूर्वोपशयान्तं तन्त्रेण स्थापयति भेदेन वा । तत उपशयस्य च्छेदनम् । रशनाद्वयस्य परिव्ययणम् । मितानामुपशयस्य च । अस्मिन्नहनि । मितानामाद्ये वैश्वदेवानामुपाकरोति । द्वितीय उत्तरे सौम्यं तृतीये दक्षिणे मारुतमुत्तरे चतुर्थे पौष्णं, पुनश्चोत्तरे पञ्चमे बार्हस्पत्यं, अथ दक्षिणे षष्ठे वारुणं, तत आखुनिर्देशः । दक्षिणाकाले दशसहस्रं ददाति । काठकदक्षिणा (पृथक्) पूर्वेद्युः प्रसर्पणान्तं तन्त्रेण तिरोह्नान्तम् । अग्नीदौपयजानित्यादि अनूबन्ध्यावपां हुत्वा पात्नीवतं कर्म, पशुपुरोडाशादि देवसुवामेतानि हवींषि, इत्यादि उदवसानीयान्तम् । पौर्णमास्यां पूर्वमहरित्यादिविकल्पः । अमावास्यायां पूर्वमहरित्यस्य प्रयोग उक्तः । आपूर्यमाण इति विकल्पः प्रथमायां पूर्वं द्वितीयायामुत्तरं दशम्येकादशी वा ॥ ३३ ॥

क्षत्त्राणां धृतिरग्निष्टोमस्तेनान्ततो यजेत ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नहनि व्युष्टिद्विरात्रसमाप्तिस्तस्मिन्नहनि क्षत्त्राणां धृतेरारम्भः । द्वितीयायां वोक्तप्रयोगस्य आरम्भः । क्षत्त्राणां धृतिना यक्ष्य इत्यादि पवित्रवत् । एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चम्यां प्रसुत इति । सोमक्रयणकाले गवा ते क्रीणानीत्युक्त

एकात्रिंशद्गोभिस्ते क्रीणानीति । अथवा—अष्टाविंशत्या गोभिः [इति] । दक्षिणाकाले पञ्च सहस्राणि ददाति । अग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशि (प्रचारः) अग्नीदौपयजानित्यादि राजसूये तिस्रोऽनूबन्ध्या विकल्पेनाऽऽम्नाताः ॥ ३४ ॥

पञ्चापवर्गो भवति ॥ ३५ ॥

अग्निष्टोमः पञ्चापवर्गः फलप्राप्तिः, उदवसानीयान्तम् ॥ ३५ ॥

संतिष्ठते राजसूयः ॥ ३६ ॥

संतिष्ठते[1] समाप्यते ॥ ३६ ॥

राजसूयेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत ॥ (ख०२३) ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अनन्तरे पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

अथ त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आचार्येण राजसूयोऽनुविहित इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यनुविधास्यन(नं) क्रियते—

त्रिरात्रे पुरस्तात्सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीत्वा क्षौमे वासस्युपनह्य निदधाति ॥ १ ॥

नवमीप्रभृति त्र्यहं त्रिरात्र इति । नवम्यां सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा विद्युदसि, षड्ढोता पशुवत् सिद्धे(सीसे)न क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणाति इति सिद्धम् । यद्वा—त्रिरात्रे पुरस्तात्सुरेष्टिः । लोहं सीसमित्युच्यते । क्लीबाच्छष्पाणि रोमाणि तरुणयवास्तोक्मानि व्रीहय इति शम्यामात्रा भवन्ति व्रीहयः । व्रीहयश्च तरुणयवाश्च तोक्मानि शष्पाणि वोच्यन्ते इति । क्षौमे वाससि बद्ध्वा निदधाति स्थापयति । त्रिरात्रं यथा न शुष्काणि भवन्ति तथोपायः क्रियते ॥ १ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति ॥ २ ॥

सौत्रामण्यास्तन्त्रमारभते । अङ्गसमुदायस्याऽऽख्यात(न)मिति तदारभेत कर्तुम् ॥ २ ॥

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामोऽग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योलपराजीःस्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति

---

[1] परिसमाप्यते ।

स्थालीं कपालानाꣳ स्थाने प्रयुनक्ति ॥ ३ ॥

न षड्ढोताऽग्निः[1] परित्यज्यते । अस्मिन्नाग्निहोत्रहोमः । ततो द्वादश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सुरेष्ट्यर्थमग्निः प्रणीयते । न विद्युदसि । ततोऽन्वाधानम्—अग्निं गृह्णामि० चतुरहे यज्ञायुरनुसंचरानिति विशेषः । इमामूर्जं द्वादशीं ये प्रविष्टा सौत्रामणीयꣳ हविरिदमेषां मयि । केचिदैष्टꣳ हविरिति । अन्वाहितजपे कृते बर्हिराहरणादि, नेध्मम्, अग्न्यलंकरणान्ते परिस्तरणम् । ततः पाणिप्रक्षालनादि, यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति स्वस्वस्थालीं च शम्यादृषदुपलवर्जान्यपरतः, परतः स्रुवं वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं मदन्त्यर्थमुपवेषं वेदाग्रं मेक्षणं योक्त्रमिति ॥ ३ ॥

निर्वपणकालेऽश्विभ्याꣳ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे प्रभूतान्व्रीहीन्निर्वपति ॥ ४ ॥

निर्वापणकाले प्राप्तेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं निर्वपामीति निर्वापणादयस्तन्त्रेण संस्कार्या(राः ।)अश्विनौ सरस्वतीन्द्र सुत्रामन्हव्यꣳ रक्षध्वमिति । निर्वापवत् प्रोक्षणं प्रोक्षामीति विशेषः ॥ ४ ॥

चरुकल्पेन श्रपयित्वाऽग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा सुरायाः कल्पेन परिस्रुतꣳ संदधाति ॥ ५ ॥

उपवेषमादाय स्थाल्याः कपालधर्मः, तामधिश्रयणं ध्रुवोऽसीति न तु निर्दग्धं, तण्डुलानुत्पूय समापो अद्भिरिति प्रणीताभिः संयौति अद्भिः परीति मदन्तीभिः, घर्मोऽसीति सहाद्भिरधिश्रयणं, अन्तरितमविदहन्तः, नाऽऽप्यलेपनिनयनं न वेदिकरणं ब्राह्मणस्य मूर्धन्खरे वा सादयेत् स्फ्यं तिर्यञ्चꣳ स्तब्ध्वा स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि पत्नीꣳ संनह्याऽऽज्येनोदेहीत्यादि, आर्द्रो भुवनस्येति चरोरुद्वासनान्तम् । ततोऽग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा तस्मिन्नवटे स्थाप्यते स्थाल्यामेव सुरासंधानं तस्यामुदकं क्षिपति । अल्पं हविर्महती स्थाली क्रियते ॥ ५ ॥

स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति शष्पैः सुराꣳ सꣳसृजति ॥ ६ ॥

अत्र व्रीहियवाद्यङ्कुरं शष्पशब्दाभिधेयं बालतृणं चोपलक्ष्यते ॥ ६ ॥

सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेति सꣳसृष्टामभिमन्त्रयते ॥ ७ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ७ ॥

तिस्रो रात्रीः सꣳहिता वसति ॥ ८ ॥

---

१ अग्निं ।

शष्पैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवासं विधत्ते—तिस्रः संसृष्टा वसति । तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति (तै० ब्रा० १-८-९) इति । क्रीतसोमस्य त्रिरात्र-वासोऽन्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते-'तꣳ सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति' (तै० सं० ६-१-९) इति । तिस्रो रात्रीः संसृष्टा वसति ।

अथ चतुर्दश्यामन्वाहितानामग्नीनां न त्यागस्तेष्वेवाग्निहोत्रादीनि । अथ पञ्चदश्यां यदि पौर्वाह्णिकं पर्व तदा दर्शः पूर्णमासो वा क्रियते ततस्त्रिपशुरारभ्यते । यदि त्वौत्त-रभाविकं पर्व ततः समाप्य त्रिपशुं पञ्चदश्यां दर्शं पूर्णमासं वा । अथ सौत्रामण्याः पयोग्रहमाश्रित्य प्रयोगः । पञ्चदश्यामेव सौत्रामण्या यक्ष्य इत्युक्त्वा षड्ढोता, ततः पश्विष्टिः शाखाहरणादिव्रतप्रवेशः ॥ ८ ॥

एकयूपं छिनत्ति ॥ ९ ॥

यूपाहुत्यादिपशुस्नपनान्तं प्रकृतिवत् । अयं तु विशेषः । ग्रहपात्रसादनकाले वत्सा-पाकरणं प्रातर्दोहवत्, पशुशाखया सतं नार्या कुम्भीस्थाने प्रा दोहपात्राणि, कुम्भीम-भिधानीं निदाने दोहनपात्राणि सुराया उद्भेदनकाल एता आचरन्तीत्यादिसंक्षालमनि-नयनान्तं प्रातर्दोहवत् । पशुशाखाया उपवेषं च, अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्ण इति निगमाः । ब्राह्मणमूर्धन्खरे वा सादयित्वा, इन्द्रमिन्द्रियमित्यादिदर्शवदासन्नाभि-मर्शनं खरादधस्तात् कृत्वा वालमध्येन पवित्रेण पावनं पुनातु ते परिस्रुतमित्य-विकारेण यथायतनं सादयित्वा पश्वपाकरणादि मार्जनान्तं पूर्ववत् । ग्रहाणामथवा पात्रु-कानि ध्रुवान्तान्याज्यानि गृहीत्वा कुविदङ्गेति च पूर्ववदैन्द्रमासादयित्वा प्रोक्षणीरभि-मन्त्र्येत्यादि वपामार्जनान्तं पूर्ववत् । ततः पुरोडाशं विर्वपतीत्यादि सर्वं पूर्ववत् । *मास-राभावात्तस्य निवृत्तिः । तत्रश्लोकाः—

पर्वण्येव पयोग्रहेऽप्यसुध्माद्यागूः खरे सादनात्
प्राक्कुम्भीसतयोः कृते त्वपनयेद्वत्सान्पशोः शाखया ॥
त्रीण्यूर्ध्वानि च दोहपात्राणि खरं मूर्धन्खरे वा सुरा
निष्टप्तानि च दोहकर्म सदने सन्नाभिमृष्टिस्तथा ॥
खरादधस्तान्वालेन पावनं तु पुनः खरे ।
इषे त्वेति वपाहोमो मार्जनादि च पूर्ववत् ॥

---

* अङ्कुरितयवचूर्णं मासरम् ।

अथ त्रिपशोः कर्म, न पश्विष्टिः परिगृहीतत्वात् । सुरादेवताया यत इन्द्रः स एव सुत्रामा वेति केचित् । पश्विष्ट्यादि । इन्द्रः सुत्रामा, अन्येऽन्य इन्द्र इति । तस्मात्पश्विष्ट्यादिसुरेष्टौ यदि व्रतोपायनं कृतमिह न पश्विष्टिं कृत्वा, क्रियत आसन्नेषु हविःषु वा व्रतोपायनं पश्विष्टिः । शाखाहरणं प्लक्षशाखायां च यूपाहुत्यादिचषालकरणान्तं स्वरवस्त्रयः न स्वरुभिः पशून्व्यर्धयेयमिति श्रुतेः । एको यूपः । नोपशयपात्नीवतौ ॥ ९ ॥

न वेदं करोति । पुरस्तात्कृते नार्थान्कुरुते ॥ १० ॥

वेदं कृत्वा वेदिं करोति । न वेदं करोति वेदार्थान्पूर्वं कृतेनैवोपदेशात्सर्वं तेनैव ॥ १० ॥

सौमिक्यास्तृतीयमात्रीं वेदिं करोति ॥ ११ ॥

सौमिक्या वेदेस्तृतीये यजेत । प्रक्रमस्य त्रिकरण्या वा वेदिमानम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलसंमितेन दण्डेन दशभिः पश्चाद्द्वादशभिः प्राची, अष्टाभिः पुरस्तात् , न दशपदोत्तरवेदिः शम्यामात्रैव पशुबन्धवदिति विधानात् एकादशिन्यां प्रत्यक्षविहिता एव प्रवर्तन्ते । तस्माच्छम्याप्रमाणोत्तरवेदिरिति भाष्यकृत् ॥ ११ ॥

यस्मिन्कालेऽध्वर्युरुत्तरवेदिं करोति तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिं चतुरश्रं खरं करोति ॥ १२ ॥

यस्मिन्काल उत्तरवेदिं करोत्यध्वर्युस्तदा प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य मृत्तिकां दक्षिणोत्तरवेदिं (द्यां) खरं पीठं करोति । उत्तरवेद्यां क्रियमाणायामेव तूष्णीं खरकरणमग्रेणान्वाहार्यपचनस्यादूरे वेद्यामेव सुराग्रहार्थं द्वितीयं खरं करोति । चात्वाले तस्मादाहृत्य पुरीषमध्वर्युः, निःसारणान्तं पशुवत् ॥ १२ ॥

यस्मिन्कालेऽध्वर्युराहवनीयं प्रणयति तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नेरङ्गारानाहृत्य खरे न्युप्योपसमादधाति ॥ १३ ॥ न पाणी प्रक्षालयते ॥ १४ ॥

अग्निप्रणयनकाल उत्तरवेदिकं प्रणयत्यध्वर्युः । प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरवेदिखरे न्युप्य तूष्णीं यथा व्यवायो न भवति तथा पश्चादुपसमादधाति । अतिमुक्त्यन्तमौत्तरवेदिकस्य बर्हिराहरणादि परिस्तरणान्तं पाशुकं, पाणिप्रक्षालनादि । पात्रासादनकाले प्राप्ते पाशुकेष्वेवं विकारः, द्वे यूपरशने तिस्रः पशुरशनाः कुम्भीत्रयं वपाश्रपणीत्रयं वृष्णीयदैन्द्रस्तदा कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं मेषवृष्ण्योः । एवं पाशुकानि प्रयुज्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

---

१ एतत्सूत्रमिति ।

अश्विभ्याᳪं सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे त्रीणि वैकङ्कतान्यूर्ध्वपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

अश्विभ्याᳪं सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे, त्रीण्यूर्ध्वपात्राणि सुराग्रहार्थे खरे प्रयुनक्ति ॥ १९ ॥

सतᳪं शतातृण्णाᳪं स्थालीᳪं रुक्मं वालस्रावं च ॥ १६ ॥

सतं द्रोणकलशाकृतिं प्रयुनक्तीति विशेषः । परिमण्डलं शतच्छिद्रं मार्तिकं स्थालीविधानात् । प्रयुनक्ति वालस्रावं वालमयं शुचिभिर्गोवालैः कृतं सुराक्षालनार्थं प्रयुनक्ति । केचिद्दशापवित्रवद्वस्त्रे बध्द्वा श्येनपत्रं श्येनपुच्छं च कलबदरकर्कन्धुसक्तून्पांशुकानि संमृज्योर्ध्वपात्राणि जुहूवत्संमार्ष्टि पालाशत्वाच्च तस्य पात्रीधर्मास्तद्दारुमयम् । शतच्छिद्रा मार्तिकी स्थाली ॥ १६ ॥

यत्प्राक्पशूपाकरणात्कृत्वोद्धिद्य सुराᳪं सते निषिच्य पुनातु ते परिस्रुतमिति वालमयेन पवित्रेण पुनाति ॥ १७ ॥

प्राक्पशूपाकरणात्कृत्वा तत्र विशेषः । देवस्य वां ददत इति रशनाद्वयस्याऽऽदानं परिवीरसीत्यविकारेण दिवः सूनुवः स्थ, अन्तरिक्षस्य त्वा स्थानाववगूहामि, एवमन्तं कृत्वोऽद्भिद्य सुरां ब्राह्मणस्य मूर्धन्खरे वा सादयित्वा तूष्णीं प्रियेणेति । केचित् पुनातु ते परिस्रुतमिति वालमयेन पवित्रेण सुरां पावयन्ति खरस्याधस्तात् ॥ १७ ॥

वायुः पूतः पवित्रेणेति सोमवामिनः । सोमातिपवितस्य वा । प्राङ्सोम इति सोमातिपवितस्य पूतां ब्राह्मणस्य मूर्धन्सादयित्वा ॥ (ख०२४) ॥ १८ ॥

प्रत्यङ् सोम इति सोमवामिनः प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुत इति पैवितस्य[1] पूतां यथायतनं सादयति । यत्र पूर्वमासादितं तत्रैवाऽऽसादयति ॥ १८ ॥

पशूपाकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते । आश्विनमजं धूम्रमुपाकरोति । सारस्वतं च मेषमैन्द्रमृषभं वृष्णिं बस्तं वा । बार्हस्पत्यं चतुर्थᳪं सोमवामिनः सोमातिपवितस्य वा ॥ १९ ॥

एकयूपे पशूनुपाकरोति । एकादशिनीवदित्यादि, इषे त्वेत्यादि, अश्विभ्यां त्वा

---

1 सोमातिपवितस्य

जुष्टमुपाकरोमीति धूम्रवर्णमजं, इषे त्वेत्यादि, सरस्वत्यै त्वा जुष्टमिति मेषं, सरस्वती देवता, वाग्वै सरस्वतीति वाक्यशेषात् । इन्द्राय जुष्टमित्यृषभं वृष्णि वाऽन्ये बर्हिष्यादाय बृहस्पतये त्वेति चतुर्थोऽजः, अतिपवितस्य सोमं पीत्वोदरात्स्रवणं यस्य सोमातिपवितः । अनित्यः, उपाकृत्य पञ्च जुहोति, ऊहेन सुवर्गं यात ओषधीषु प्रतितिष्ठते येषामीशे० निष्क्रीता इमे यन्तु ये वध्यमाना, न तु चतुर्थेनोहः प्रमुञ्चमाना उपाकृतान्शु(न्छ)शमाना० अग्नेर्जनित्रमसीत्यादि अभिहोमान्तं, देवस्य त्वा० पशुरशनामादाय पशोर्दक्षिण इत्यादि, धर्षा मानुषानश्विभ्यां त्वा जुष्टं नियुनज्मि, दक्षिणतो नियोजनम् ।

ततः सारस्वतस्य धर्षा मानुषान्० सरस्वत्यै त्वा जुष्टं नियुनज्मि ततः धर्षामानुषानिन्द्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मि, ततः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादि अश्विभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यादि प्रोक्षति । अपां पेरुरसीत्यादि क्रमेण पायनं त्रयाणाम् । स्वात्तमित्यादि च क्रमेण वेदनिधानादि स्रुच्यमाघार्येत्यादि सं ते प्राण इत्यादि सं यज्ञपतिरित्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः क्रमेण, ध्रुवासमञ्जनादि सर्वाञ्जनं तन्त्रेण, सकृत्स्वधित्योरन्तर्धाय, स्वधितिनैकमङ्क्त्वा पशून्पुनः स्वधित्यञ्जनमन्येन शकलेन च द्वितीयस्याञ्जनं पुनः स्वधित्यञ्जनमन्येन स्वरुणा सहाञ्जनं, स्वरूणां चिह्नकरणं, पशूनां कुम्भ्यादीनां च पर्यग्निकरणं तन्त्रेण, पशुपतेः पशवस्तेषां यान्वीत्रे देवास्तान्स्वराऽनुमन्यतां, विमोकस्तन्त्रेण ये बध्यमानान्मुख्यवपाश्रपण्या अन्वारम्भः । एवं त्रियेज्ञपतिमित्यादि तं दक्षिणेनेत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः । केचित्प्रतिपशावाध्रिगोवध्यगो(?)हखननमुल्मुकाहरणं च नाऽऽवर्तन्ते । प्रमुञ्चमाना० नानाप्राणो० इति निनयनं तन्त्रेण, तदा सर्वं तन्त्रेण स्वस्वाभ्यामालभ्य वपाश्रपणीभ्यां मुख्यस्यान्वारम्भः । दर्भास्तरणादि क्रमेण, अमायुं कृण्वन्तः संज्ञपयत स्वर्विदः स्थ (इत्यादि लोकविद स्थ गातुविद स्थ नाथविद स्थ न वा उ एतन्म्रियसे(ध्वे)० आशानां वा आशा० नाना प्राणाः पशुभिर्यज्ञं० इत्यादिबहुवचनप्रयोगो न तन्त्रेण दैव्याः शमितारः० उपेतन० पाशेभ्यः पशून्प्रमुञ्चत इति पाशस्य विमोकः पृथक्पृथक्, मुख्यवपाश्रपण्या सकलानुदस्य नमस्त आतानेत्यादि अपो देवीरित्यन्तं, वाक्त आप्यायतामित्यादि शुद्धाश्चरित्रा इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरयोः । त्रायस्वैनं, इति उत्क्रन्तामीत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरयोः । अन्ये व्युदस्य लोहितान्ता रक्षसां भागः स्थेति । अच्छिन्नो राय अश्विभ्यां त्वा जुष्टमुत्क्रन्तामीति । सरस्वत्यै त्वा० इन्द्राय त्वा० तन्त्रेण प्रत्युष्टं० सर्वा अन्वारभेत यजमानः। उल्मुकैकदेशमित्यादि निर्दग्धं तन्त्रेण वायो वीहि० भेदेन यस्त आत्मेति च । केचित् औ(दू)हेन ये व आत्मान इत्यादि; प्रविष्टा वितस्थिरे । आत्मन्वन्तः० सुपिप्पला

ओषधीः कृत । इदमिन्द्रियमिति भेदेन उत्तमप्रयाजादि । पूर्वं परिवप्यꣳ हुत्वा जुह्वामुपस्तीर्येत्यादिक्रमेण । वपाप्रचारः—अश्विभ्यां छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्यादि, एवं प्रेष्य जातवेदः० । एवं सरस्वत्यै मेषस्य वपाया मेदस एवं प्रेष्य । इन्द्रायर्षभस्येवं प्रेष्य । सारस्वतस्य—सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्नाद्यं० इतरयोः सांनाय्यवत् । उत्तरपरिवप्यहोमः । वपोद्धरणाभिघारणं भेदेन, स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छत । तन्त्रेणाभिहोमः ॥ १९ ॥

हुतासु वपासु रुक्ममृषभꣳ सात्वरीं च वडवां दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

हुतासु वपासु निष्कमृषभं सात्वरीं च वडवां ददातीत्यापस्तम्बः । दक्षिणाकाल ऋषभो बलीवर्दः सात्वरी शीघ्रगामिनी अश्वस्य योषिद्वडवा । तां चान्तर्वेद्यां स्थापयति ब्रह्मणो ब्रह्मगी स्थो ब्रह्मणे वो हुताद्य मा मा हिꣳसिष्ट हुताद्य मह्यꣳ शिवा भवत (इति) । ब्रध्न पिन्वस्वेत्यविकारेण सहस्रधारा उत्सा अक्षीयमाणा ते दध्नुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तै रुक्मर्षभसात्वरीवडवाद्रव्यैरतितराणि मृत्युं ब्राह्मणा इमे वो निष्कर्षभसात्वरीवडवाः । केचिन्नपुंसकेनोहमिच्छन्ति । निष्कशब्दो नपुंसकमिति । अनुशासनिकाद्या विकल्पाः । अग्नये हिरण्यम् । रुद्राय गाम् । वरुणायाश्वमिति प्रतिग्रहः । चात्वाले मार्जनम् ॥ २० ॥

तत्कृत्वा वायव्यैः सुराग्रहान्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेणाश्विभ्यां जुष्टं गृह्णामीत्याश्विनं ग्रहमध्वर्युर्गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेण सरस्वत्यै जुष्टं गृह्णामीति सारस्वतम् । प्रतिप्रस्थाता । उपयामगृहीतोऽस्यच्छिद्रां त्वाऽच्छिद्रेणेन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीत्यैन्द्रं यजमानः ॥ २१ ॥

तत्कृत्वेतिवचनात् प्रकृतिवत् । ग्रहावकाशश्रृतंकारौ न भवतः । आश्विनमध्वर्युर्गृह्णाति । सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रो वा । ऐन्द्रं ब्रह्मा यजमानो वा । (आप० श्रौ० १९-२-९) इत्यापस्तम्बसूत्रे विशेषः ॥ २१ ॥

कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुक् ॥ २२ ॥

सर्वत्रानुवर्तते ॥ २२ ॥

कुलसक्तुभिराश्विनं श्रीणाति । बदरसक्तुभि-
रित्येकेषाम् । सिंहलोमभिश्च कर्कन्धूसक्तुभिः
सारस्वतं शार्दूललोमभिश्च बदरसक्तुभिरैन्द्रं
कुकलसक्तुभिरित्येकेषाम् । वृकलोमभिश्च । अपि
वा सिंहावध्वर्युर्मनसा ध्यायेत् । शार्दूलैः प्रति-
प्रस्थाता । वृकैर्यजमानः ॥ २३ ॥

कुलसक्तुभिः सिंहलोमभिश्चाऽऽश्विनं गृह्णाति । बदरसक्तुभिः शार्दूललोमभिश्च सार-स्वतं श्रीणाति । कर्कन्धूसक्तुभिर्वृकलोमभिश्चैन्द्रं श्रीणाति । एतेषां फलचूर्णैः श्रीणाति । सिंहः प्रसिद्धः । शार्दूलः पि(लो द्वीपी) । वृकः प्रसिद्धः । तेषां लोमाभावे सिंहं मनसा ध्यायेत् ॥ २३ ॥

एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा, एष ते योनिः
सरस्वत्यै त्वा, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
सुत्राम्ण इति यथारूपं ब्राह्मणस्य मूर्धन्सा-
दयित्वा ॥ (ख०२५) ॥ २४ ॥

गृहीतान्हस्तस्था(न् ग्रहा)न्श्ये(श्ये)नपत्रेण सर्वतः परिमृज्य यथारूपं सादयेत् ॥२४॥

पशुपुरोडाशप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥
बार्हस्पत्यं पशुपुरोडाशं निरुप्यैन्द्रमेकादश-
कपालं निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालम् ।
वारुणं दशकपालम् ॥ २५ ॥

ततः पुरोडाशान्निर्वपति । बार्हस्पत्यस्य नैमित्तिकस्य निरुप्येतरेषां निर्वापः । तस्यैकादश कपालानि द्वादश वा पुरोडाशानां त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि सर्वं पशुपुरोडाशवत् । इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि । सवित्रे जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० इन्द्र हव्यं रक्षस्व सवितर्हव्यं रक्षस्व वरुण हव्यं रक्षस्वेति । निर्वापवत्प्रोक्षणम् । हवि-ष्कृता वाचं विसृज्य पशून्विशास्ति निष्टपनादि हृदयश्रपणान्तमेकस्य कृत्वाऽनन्तर-मितरयोः । तत्र विशेषः—गुदं मा निर्लेषीरित्यादि, अवहननादि निर्वापवदधिवपनमैन्द्र-स्यैकादशोपदधाति । सवितुर्द्वादश वरुणस्य दश कपालानि मदन्तीरधिश्रयति, इत्याद्या-प्यलेपं निनीय घृतागेहीत्यादि ॥ २५ ॥

तानासाद्य यथागृहीतं ग्रहानाददतेऽश्विभ्यां सर-
स्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सोमानां सुराणामनु-

ब्रूहि । अश्विभ्या॰ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सोमान्सुरान् प्रस्थितान्प्रेष्येति संप्रेष्यति ॥ २६ ॥
वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

ऐन्द्रं तूष्णीमभिघार्य सवित्रे जुष्टं० अलंकृत्य सादनान्तमाग्नेयवत् । सावित्रवारुणयोरभिमर्शनम् । यो नः कनीय अपतमिन्द्रो भुवनान्नुदताम्, अथ ग्रहैः प्रचरन्ति जुहूविकारा अप्युपभृद्वर्जं ये गृह्णन्ति ग्रहांस्तं तं स स आदत्तेऽध्वर्युः । अश्विभ्यामित्यादि संप्रैषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनुवषट्कृते हुत्वा बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन प्रचरिते ब्राह्मणं परिक्रीणीते ग्रहोच्छेषणस्य पातारम् । यदत्र शिष्ट॰ रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन सोम॰ राजानमिह भक्षयामीति भक्षयति ॥ २८ ॥

युव॰ सुराममश्विनेति सर्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजति (आप० श्रौ० १९–२–१) इत्यापस्तम्बः । अनुवषट्कृते हुत्वा बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन प्रचारः । ततो हुतशेषं भक्षयति यजमानः ॥ २८ ॥

नाना हि वां देवहित॰ सदोमितं मा स॰सृक्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मा हि॰सीः स्वां योनिमाविशन्निति भक्षयन्तमभिमन्त्रयते ॥ २९ ॥

यजमान इति शेषः ॥ २९ ॥

द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवन॰ समेत्यन्तरा पूर्वमपरं च केतुमिति वा वल्मीकवपायामवनयेत् ॥ ३० ॥ स्वयं वा पिबेत् । सर्वहुतां वा जुहुयात् ॥ ३१ ॥

वल्मीकवपायां वाऽवनयेद्ग्रहशेषम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

दक्षिणाग्नौ प्रबध्य शतातृण्णा॰ स्थालीं वितत्य धारयन्ति । शतातृण्णेन सौवर्णेन रुक्मेणापिहिताम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणेऽग्नौ शतातृण्णां स्थालीं प्रबद्धां धारयन्ति । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिञ्छतमानं हिरण्यं निधाय, (आप० श्रौ० १९–३–७) इत्यापस्तम्बः । दक्षिणाग्नौ खरे वा तस्मिञ्छतच्छिद्रां स्थालीं कस्मिंश्चिद्बद्ध्वा धारयति कश्चित्पुरी (रु) षः । तस्या बिल उदीचीनदशं पवित्रं वितत्य वालस्य यन्मे मनः परागतमिति तस्मिन्वालमये शतमानं हिरण्यं बिले निधीयते ॥ ३२ ॥

पितरो मदन्ता९ सोमप्रतीका व्यशेम देवहितं यदायुः । इन्द्रपीतो विचक्षणो व्यशेम देवहितं यदायुः । यन्मे मनो यमं (नः परागतं) यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि व्यशेम देवहितं यदायुरिति तस्यामेव सुरावशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

प्राचीनावीत्यध्वर्युः सुराशेषमवनयेत् ॥ ३३ ॥

स्रवन्तीं पितृमतीभिर्याज्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते ॥ ३४ ॥

स्रवन्तीं स्थालीं सौमीभिः पितृमतीभिरुपतिष्ठते ॥ ३४ ॥

त्व९ सोम प्रचिकितो मनीषेति ॥ (ख० २६) ॥ तिसृभिः पुरस्तादध्वर्युरुत्तराभिस्तिसृभिर्दक्षिणतो ब्रह्मोत्तराभिस्तिसृभिः पश्चाद्धोतोत्तराभिस्तिसृभिरुत्तरत आग्नीध्रः कव्यवाहिनीभिस्तिसृभिः । अत्र शतातृण्णां स्थालीं निदधाति । ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा नाऽऽद्रियेत । दक्षिणमग्निं प्रणयितु९ स्वयमेत९ सुरावशेषं व्रतयन्नासीत ॥ ३५ ॥

त्व९ सोम प्रचिकितः० त्वया हि नः० त्व९ सोम पितृभिः, इत्यध्वर्युः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख उपतिष्ठते स्रवन्तीं स्थालीम् । दक्षिणतो ब्रह्मोदङ्मुखो बर्हिषदः पितरः, आऽहं (अथा)पितॄन्० उपहूताः पितरः, इति तिसृभिर्होता, अग्निष्वात्ताः पितरः० ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता अभिवान्यायै दुग्धे जुषमाणा इति पश्चात्प्राङ्मुखः, यदग्ने कव्य वाहनः, त्वामग्न ईडितो जातवेदः मातली कव्यैरिति तिसृभिर्दक्षिणेऽग्नौ शतातृण्णामध्वर्युः स्थापयति राजन्यवैश्ययोर्दक्षिणाग्नेरग्निप्रणयनादिशतातृण्णाप्रतिष्ठापनान्तं न भवति॥३५॥

पशुभिः प्रचर्य पुरोडाशैः प्रचरति ॥ ३६ ॥

ततः प्रतिष्ठापने कृते बार्हस्पत्यस्य पशुपुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्युः श्रु(शृ)तꣳ हविः शमि-तरित्यादि सं ते मनसा मनः, अश्विभ्यां त्वा जुष्टमभिघारयामीति, एवमन्तमेकस्य कृत्वोत्तर-योरन्यत्पृषदाज्यमानीयान्यत्स्वाहोष्मण इति तन्त्रेण, क्रमेण पञ्चहोत्रोपसादयति क्रमेणाऽऽ-सन्नमभिमृश्य तच्चतस्रूपस्तृणीतेत्यादि उपभृति त्र्यङ्गावदानं हिरण्यमुपरिष्टादभिघारणं च न भवति । इडायामप्यवत्ते यूष्णो(तूष्णीमु)पसिच्य नाभिघारयति । वसाहोमहवणीं गृही-त्वाऽनवदानीयैः संमृश्य—अश्विभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्चे वसाहोमं हुत्वोद्रेकमन्यस्मिन्नवनयति वषट्कृते होमः प्रत्याक्रम्य पूर्ववत्सर्वमुपस्तरणं न त्विडापा-त्रस्य, सरस्वत्यै मेषस्य हविषोऽनुब्रूहि । एवं प्रेष्य । वषट्कृते होमः । अर्धर्चे वसाहोमः । उद्रेकमन्यस्मिन्नवनयति । उत्तमस्य पशोरुपस्तरणादि ऐन्द्रः प्राण इत्यन्तं प्रकृतिवत् । इन्द्रायर्षभस्य हविषोऽनुब्रूहि एवं प्रेष्य, अर्धर्चे वसाहोमः । उद्रेकान्समवनीय दिशः प्रदिश इत्यादिदिगुपस्थानान्तं वषट्कृते होमः । सांनाय्यवदनुमन्त्रणमाद्यन्तयोः । सर-स्वत्या अहमिति मध्यमस्यैवं कृत्वा पुरोडाशैः प्रचरति जुह्वामुपस्तीर्येत्यादि इन्द्रायानु-ब्रूहि इन्द्रं यज, इन्द्रस्याहमिन्द्रियाव्यन्नादः । सवित्रेऽनुब्रूहि सवितारं यज, सवितुरह-मन्नादः । वरुणायानुब्रूहि वरुणं यज वरुणस्याहमन्नादः । अथ नारिष्ठान्हुत्वा वनस्पति-यागं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

पशूनां पुरोडाशानां च समानꣳ स्विष्टकृदिडꣳ सꣳस्थाप्य ॥ ३७ ॥

पुरोडाशेभ्यः स्विष्टकृते समवद्यति पशुस्विष्टकृते समवद्यतीति वचनात् । पशुस्विष्ट-कृता सहावदायाभिघार्य हिरण्यशकलं पूर्वमेव कृतं स्विष्टकृद्यागं कृत्वा वैश्वानरे हविरिदं० । ततः प्राशित्रं बार्हस्पत्यादारभ्य पुरोडाशेभ्य इडा, पश्विडया सहाभिघारणं, यजमा-नभागवर्जं पुरोडाशानां मार्जनान्तम् । अथाग्नीदौपयजानित्यादिपाशुकं कर्म प्रतिपद्यते । समुद्रं गच्छत स्वाहेत्यादि स्वरुहोमः । जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति । न पत्न्यञ्जलौ निनयनं नात्र योक्त्रविमोकः । उपवेषोद्वासान्तं कर्म कुर्यात् ॥ ३७ ॥

शूलैर्मासरेण पात्रैश्चावभृथमवयन्ति ॥ ३८ ॥

शूलैर्हृदयशूलैः । मासरमृजीषकल्पेन प्रतिपादयति । बल्कसं मासरमित्याचक्षते (आप० श्रौ० १९–४–८) इत्यापस्तम्बः । पात्रैर्ग्रहैश्च चशब्देन शतातृण्णा स्था-ल्यपि गृह्यते । वारुणमेककपालं निर्वपति । अवभृथस्य कर्म—परिस्तरणी परिभोजनी उल-पराजी वेदश्च नास्ति । उपवेषं कृत्वा पुरोडाशसिद्ध्यर्थानामेव पात्राणां पुनः प्रयोगः । अग्निहोत्रहवणीवर्जमपरतः पुरोडाशसिद्ध्यर्थानि पात्राणि प्रयुज्य पवित्रकरणादि

वरुणाय जुष्टं निर्वपामीत्यादि आप्यलेपं निनीय प्रोक्षणीरासादयति आज्येनोदेहीति। चतुर्गृहीतान्याज्यानि, अयं प्राणश्च । अवभृथवद्वारुणमलंकृत्योत्तरवेद्यंसे तूष्णीमासादयति ॥ ३८ ॥

तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ३९ ॥

तस्यावभृथस्य सौमिकेन समानः कल्पो व्याख्यातः । तथाचाऽऽयुर्दा इत्यवभृथमवेष्यञ्जुहुयात् । उरुꣳ हि राजा० ॥ ३९ ॥

न साम गीयते ॥ ४० ॥

न सामगायनं प्रस्तोतुरभावात् ॥ ४० ॥

तूष्णीमेव परेत्य मासरमृजीषकल्पेन प्रतिपादयति ॥ ४१ ॥

शतं ते राजन्नित्याद्यवभृथवत् । स्विष्टकृदन्तेऽनूयाजान्ते वा कृते मासरमृजीषकल्पेन प्रतिपादयति । मासरस्य तूष्णीमेव प्रोक्षणम् । मासरेण स्रुचं पूरयित्वा मन्त्रेण निमज्जनं, तूष्णीं बिन्दुस्पर्शनम् ॥ ४१ ॥

यस्ते देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पाशो ब्रह्मन्प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेत्याश्विनपात्रं प्रविध्यति । यस्ते देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पाशः क्षत्रे प्रतितिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेति सारस्वतस्य । यस्ते देव वरुण जगतीछन्दाः पाशो विशि प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेत्यैन्द्रस्य । यस्ते देव वरुणानुष्टुप्छन्दाः पाशो दिक्षु प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेति शतातृण्णाꣳ स्थालीम् । यस्ते देव वरुण पङ्क्तिच्छन्दाः पाशो वाचि प्रतिष्ठितस्तं त एतेनावयजे तस्मै स्वाहेति शूलान् ॥ ४२ ॥

आश्विनादिपात्राणां स्थाल्यादीनां च प्रक्षेपः । तत इमं विष्यामीति पत्नी योक्त्रविमोकं करोति । अन्ये वाससी परिधाय योक्त्रेण वाससी क्षिपति । देवीराप:० आगस्य तूष्णीं सुमित्रा न आप इति स्नातः पत्नी यजमानश्चान्योन्यं पृष्ठे प्रधावतः । नाञ्जलिविमोकः । दीक्षाविमोकार्थत्वात् । नोन्नेतृप्रेषणमुन्नेतुरभावान्नोन्नयनम् । अहतवाससोः परिधानं यजमानपत्न्योः । उद्वयमित्यादित्यमुपतिष्ठते ॥ ४२ ॥

तूष्णीं प्रत्यायनं क्रियते ॥ ४३ ॥

उदकान्तं प्रत्यायनं च समित्पाणयस्तूष्णीं गच्छन्ति । न तु महीयानिति, विहारदेशं गत्वा एधोऽस्येधिषीमहीत्यादि अपो अन्वचारिषमित्यन्तं सर्वे । ततो यजमानो विष्णुक्रमादिब्राह्मणभोजनान्तं निरूढपशुबन्धवत्समिदाधानान्तं कृत्वाऽऽयाडग्निरित्युपस्थाय ब्रह्मा निष्क्रामति । ततो विष्णुक्रमादिरित्येके ॥ ४३ ॥

सोमवामिनं याजयेत् । सोमातिपवितं याजयेत् । राजानमवरुद्धं ग्रामकामं प्रजाकामं पशुकामाश्रिया प्रत्यभिरूढमभिचरन्वा यजेत । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तया ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा भूतिकामो यजेत भूतिकामो यजेत ॥ (ख० २७) ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोदशः प्रश्नः ॥ १३ ॥

सोमातिपूतसोमवामिनोश्च सौत्रामणी भवति । शाखान्तरश्रवणात्सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विशेषणमिति । ननु च सोमकार्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानम् । तेन तदतिपवने तद्वमने च किमिति न भवति । नैतदेवम् । यदि नाम कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति । अग्निसंयोगविधानात् । आपस्तम्बोऽप्याह—'तया सोमवामिनं सोमातिपवितं राजानमपरुध्यमानमपरुद्धमाभिषिच्यमानमभिषिक्तं वा याजयेत् । अभिचर्यमाणो यजेत । अभिचरन्नन्नाद्यकामः प्रजाकामः पशुकामो वा । सर्वेष्वभिषेकेष्वाम्नाता । तया ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा तेजस्कामो यजेत' (आप० श्रौ० १९-४-१४) इति । त्रयाणां वर्णानां भूतिकामो यजेत । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ४४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

त्रयोदशप्रश्नः समाप्तः ॥ १३ ॥